

अध्याय- एक शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

यस शोध पत्रको शीर्षक “मेरो नेपाली किताब” कक्षा-४ र “नेपाली साहित्य वाटिका” भाग ४ मा समाविष्ट कथा विधाको तुलनात्मक अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सुकुना बहुमुखी क्याम्पस नेपाली शिक्षा विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) द्वितीय वर्ष आठौँ पत्र ने.पा.शि. ५९८ पाठ्याशंको आवश्यकता पूर्तिका लागि तयार गरिएको हो ।

१.३ शोध परिचय

भाषा विचार विनिमयको साधन हो । यसको लागि विभिन्न तहमा विधाहरू समावेश गरी अध्ययन अध्यापन गराउने गरिएको छ । नेपाली भाषा नेपालीको राष्ट्रभाषा हो । सरकारी काम काजको भाषा सम्पर्क भाषा मानव भाषा भएको कारण पठनपाठनमा औपचारिक रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण गरिन्छ । नेपाली भाषा प्राथमिक तह, माध्यमिक तह र उच्च तहसम्म नै अनिवार्य एवम् ऐच्छिक रूपमा अध्ययन अध्यापन गरिँदै आएको छ ।

हाम्रो देशको सरकारी एवम् निजी तवरबाट एउटै पाठ्यक्रममा आधारित भई विभिन्न पाठ्यपुस्तकहरू अध्ययन अध्यापन हुँदै आएको पाइन्छ । सरकारी विद्यालयमा नेपाल सरकारद्वारा निर्माण गरिएका भाषा पाठ्यपुस्तकहरू उपभोगमा ल्याइएको छन् । त्यसैगरी निजी स्तरमा सञ्चालित विद्यालयहरूले नेपाल सरकारबाट नै उत्पादित पाठ्यपुस्तकको प्रयोग गरिएता पनि अधिकांश निजी स्तरमा विभिन्न लेखकद्वारा सम्पादन र प्रकाशनबाट उत्पादित सामग्रीहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ । भाषा शिक्षणमा सैद्धान्तिक कुरा भन्दा प्रायोगिक पक्षलाई ध्यान दिएर तयार पारिएको हुन्छ । भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सीप विकासका लागि कथा विधा कतिको उपयोगी साबित छ, कथाबाट भाषाका कुन कुन सीप आर्जन गर्न सम्भव छ भन्ने कुरा थाहा हुने भाषिक सीप विकासको लागि पाठ्यपुस्तकभित्र विभिन्न विधा तथा उपविधाहरू समावेश गरिएका हुन्छन् ।

प्रस्तुत अध्ययन एउटै कक्षाका, एउटै समयमा अध्यापन हुने फरक-फरक पाठ्यपुस्तकभित्र समाविष्ट कथा विधाको तुलनात्मक अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । प्राथमिक तह कक्षा ४ को ‘मेरो नेपाली किताब’, नेपाल सरकार शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानो ठिमी भक्तपुरद्वारा प्रकाशित छ । २०६७ मा पुनः मुद्रित भएको किताब ‘नेपाली साहित्य वाटिका’ भाग ४ को सत्याल पब्लिकेशन

प्रा.लि.डिल्लीबजार काठमाडौं प्रथम संस्करण २०५८ र शंसोधित संस्करण २०६५ रहेको छ । लेखक इन्द्रबहादुर देवकोटाद्वारा लिखित पुस्तकभिन्न कथा विधाको पाठहरू भाषिक सीप, पाठको स्तरीयता, भाषिक उद्देश्यको आधारमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । दुवै भाषा पाठ्यपुस्तकको सबल र दुर्बल पक्षको जानकारी गराउनु र उपयुक्त सुझावहरू दिनु यस शोधको मुख्य अभिप्राय रहेको छ ।

१.४ समस्याको कथन

यस शोधपत्रको समस्याहरू निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- क) 'मेरो नेपाली किताब' कक्षा ४ र 'नेपाली साहित्य बाटिका' भाग ४ मा प्रयुक्त कथाहरू भाषा पाठ्यक्रमको उद्देश्यअनुरूप छन् कि छैनन् ?
- ख) भाषिक सीप आर्जनका दृष्टिले उक्त पाठ्यक्रममा समाविष्ट कथाहरूको उपयुक्तता र अनुपयुक्तता पत्ता लगाउनु
- ग) उक्त दुवै पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथाहरू कुन बढी उपयुक्त र कुन कम उपयोगी छन् ?
- घ) उक्त पाठ्यपुस्तकका के के सबल र दुर्बल पक्षहरू छन् ?

१.५ शोधका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनमा निम्न उद्देश्यहरू राखिएका छन्:-

- क) दुवै पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथा विधाको पाठ्यक्रमका उद्देश्य अनुरूपताको विश्लेषण गर्नु ।
- ख) भाषिक सीप आर्जनका दृष्टिले उक्त दुई भाषा पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथाहरूको उपयुक्तता पत्ता लगाउनु ।
- ग) उक्त दुवै पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु ।
- घ) उक्त पाठ्यपुस्तकका कथाका पाठहरूको सबल र दुर्बल पक्षको अध्ययन गरी समस्या समाधानका लागि सुझाव दिनु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

कुनै पनि कार्य आरम्भ गर्नुभन्दा पूर्व त्यस विषयसँग सम्बन्धित क्षेत्रमा भएका कामबारे अध्ययन गर्नु आवश्यक ठानिन्छ । यसबाट आफूले अध्ययन गर्न खोजेको विषयमा थप मार्ग निर्देश प्राप्त हुन्छ । कामलाई सजिलोसँग अगाडि बढाउन सकिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत शोध पत्रसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यको समीक्षा गरिने छ ।

साहित्यका विविध विधामध्ये कथा सबैभन्दा पुरानो विधा मानिन्छ । कथा भन्ने र सुन्ने परम्परा वैदिक एवम् लौकिक परम्परा देखिनै चल्दै आएको हो । पाठ्यपुस्तकहरूमा कथा, कविता, निबन्ध, प्रबन्ध, जीवनी, नमुना अभ्यास आदि विभिन्न विधामा शोध गर्न इच्छुक व्यक्तिहरूले शोध कार्य गरेका छन् । त्यसमा पनि कथा विधामा पनि धेरै शोधकार्य भएको पाइन्छ । वि.सं.२०४४ मा त्रि.वि. शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र (CERID) का लागि गरिएको अध्ययनमा 'शिक्षालाई जीवनोपयोगी बनाउने कारक तत्वहरू' को प्राथमिक तहका पाठ्यक्रम-पाठ्यपुस्तकहरूको विश्लेषण शीर्षकको नेपाली भाषा उपशीर्षकमा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकबारे चर्चा गरिएको छ । अध्ययनमा पाठ्यक्रमले भाषाबोध तथा अभिव्यक्तिका अपेक्षाहरू समेटेको तर पाठ्यपुस्तकको निर्धारण गर्दा भने अलगिएको निष्कर्ष निकालिएको छ । (हेमाङ्गराज अधिकारी)

'कक्षा ८,९ र १० का महेन्द्रमालामा समावेश गरिएका कथाहरूको प्रभाव' सम्बन्धी अध्ययन पनि भएको छ । यस शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्य मा.वि. तहका भाषा शिक्षणको बृहत् उद्देश्य पूरा गर्न सके नसकेको तथ्य पत्ता लगाउनुका साथै कथाहरू स्तर अनुरूप भए नभएको हेर्नु रहेको पाइन्छ । (थापा २०४९:२)

शोधार्थी टीकादत्त पोखरेलले 'माध्यमिक तहका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त कथाहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन' (२०५५) नामक शोधपत्रमा माध्यमिक तहको अनिवार्य नेपाली पाठ्यपुस्तकमा दिइएका कथाहरूको पाठ्यक्रम अनुरूपता पत्ता लगाउनु, निर्धारित कथाहरूको संरचना तथा भाषिक पक्षको विश्लेषण गर्नु आदि उद्देश्यहरू रहेका छन् । साथै पाठ्यक्रम अनुसार विषयवस्तु चयन नभएको, कतिपय कथा अत्यधिक लामा र कतिपय धेरै छोटो भएको, संरचना पक्षलाई जोड नदिएको, उखान टुक्राको प्रयोग कम पाइएको आदि निष्कर्षहरू निकालिएको पाइन्छ । सुझावहरूमा पाठ्यपुस्तकमा कथाहरू पाठ्यक्रम अनुरूप बनाउनुपर्ने, सङ्ख्याका आधारमा समय मिलान गर्नुपर्ने, कथाको संरचना पक्षलाई ध्यान दिनुपर्ने, कथामा आकर्षक चित्रहरू समावेश गर्नुपर्ने, कथाको आकार प्रकार विद्यार्थीहरूको रुचि, स्तर र क्षमता अनुसार हुनुपर्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शोधार्थी लक्ष्मी खत्रीले 'कक्षा सातको पुरानो (२०३८) र नयाँ (२०५०) पाठ्यक्रम अनुसारको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरूको तुलनात्मक

अध्ययन' (२०६३), शोधपत्रमा कक्षा सातको पुरानो (२०३८) र नयाँ (२०५०) पाठ्यक्रम अनुसारको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरू पाठ्यक्रमको उद्देश्य र स्तरानुरूप भए नभएको हेर्ने, कथाहरूको वर्गीकरण गर्ने, सीपगत शब्दको स्रोत, शब्दको प्रकार, शब्द वर्गका साथै संरचनाका हिसाबले तुलना गर्ने र कमी कमजोरीहरू औँल्याई सुझाव दिने उद्देश्यहरू राखेको पाइन्छ । २०५० को तुलनामा २०३८ को पाठ्यक्रमअनुसारको पाठ्यपुस्तकका कथालाई हेर्दा भाषिक सीप पक्षलाई उपेक्षा गरिएको, अभ्यासका लागि दिइएका प्रश्नहरूले विषयवस्तुलाई समेट्न नसकेको, वस्तुगत प्रश्नलाई उपेक्षा गरिएको, भाषाका चारैवटा सीपलाई समन्वयात्मक तरिकाले अगाडि बढाउन नसकेको, प्रयोग र सृजनात्मक पक्षलाई जोड नदिएको, कुनै कथा अत्यधिक लामो र केही धेरै छोटो, शब्दहरू धेरै ठाउँमा दोहोरिएको आदि शोध निष्कर्ष रहेको छ ।

अर्को अध्ययन कक्षा ६ को हाम्रो नेपाली किताब र सजिलो नेपाली मालामा प्रयुक्त शब्दभण्डारको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकमा जुनुकुमारी पौडेल (२०६२) ले शब्दवर्गको आधारमा दुवै पुस्तकमा नामवर्गले बढी स्थान ओगटेको र सबैभन्दा कम विस्मयादिवोधक रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको समान वितरण रहेको उल्लेख गरिएको छ ।

हेमाड्राज अधिकारी र केदारप्रसाद शर्माद्वारा लिखित 'नेपाली भाषा शिक्षण' (२०५७) नामक पुस्तकमा कथा शिक्षणको औचित्य, भाषिक तत्त्वको विकासमा कथाको उपयोगिताबारे चर्चा गरिएको छ । त्यसमा विद्यालय तहमा राखिएका लोककथा, आधुनिक कथाहरू पढेर, सुनेर तिनका खास पात्र वा घटनाहरू परिवर्तन गरी त्यस्तै किसिमको ढाँचामा अर्कै कथा बनाई त्यही कथा अर्कै प्रसङ्गमा लिखित रूपमा प्रस्तुत गरेर शिक्षार्थीलाई प्रोत्साहन गरी सृजनात्मकतामा प्रेरित गर्न सकिन्छ भन्ने सुझाव दिएको पाइन्छ, (अधिकारी र शर्मा २०५७ :१२८ ।

त्यसैगरी "The Basic and Primary Education Master Plan 1997"मा भाषा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकका विभिन्न पक्षको समीक्षा गरिएको छ । उक्त समीक्षामा कथा विधाको पनि चर्चा गरिएको छ । यो चर्चा प्राथमिक तहमा समाविष्ट भाषा पाठ्यपुस्तकमा कथाहरू स्तर सुहाउँदा नभएका ती कथा पाठ्यक्रमको उद्देश्यलाई समेट्ने गरी नराखिएको र सैद्धान्तिक पक्षलाई मात्र जोड दिने खालका पाइएको सङ्केत गरिएको छ ।

प्रा.डा. केदारप्रसाद शर्मा, उप-प्राध्यापक माधवप्रसाद पौडेलद्वारा लिखित 'नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण' (२०६०)नामको पुस्तकमा विद्यालय तहमा कथा शिक्षणको औचित्य र बालबालिकाहरूको भाषिक सीप विकासमा कथा विधाको उपयोगिता चर्चा

गरिएको छ । सोही पुस्तकमा कथा शिक्षणको प्रयोजन कार्यकलाप र शिक्षण विधिका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी प्राथमिक सेवाकालीन तालिममा पनि कथा शिक्षणको प्रयोजन कथा शिक्षण गर्दा सञ्चालन गरिने कार्यकलाप र शिक्षण सामग्रीकाबारेमा जानकारी दिइएको छ ।

यसरी कथा विधाका सन्दर्भमा यसअघि केही अग्रज शोधकर्ताहरूद्वारा अनुसन्धान गरी यसका बारेमा चर्चा परिचर्चा भए तापनि हामीसँग उपलब्ध सन्दर्भ सामग्री डा.पारसमणि भण्डारीको स्नातकोत्तर नेपाली एम.एड. को शोध विवरण (२०६३) मा दीपेन्द्र कुमार यादवद्वारा कक्षा छ को 'हाम्रो नेपाली किताब' र 'सजिलो नेपाली मालामा' समाविष्ट कथाको तुलनात्मक अध्ययन (२०६३) गरी भाषिक सीप आर्जनका लागि कथा विधा बढी उपयोगी हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

१.७ अध्ययनको औचित्य/महत्त्व

वर्तमान् सन्दर्भमा नेपालमा दुई किसिमका विद्यालयहरू छन् । सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा एउटै पाठ्यक्रममा विभिन्न खालका पाठ्यपुस्तकहरू तयार गरी अध्ययन अध्यापन हुँदै आएको छ । पाठ्यक्रममा युगको आकांक्षा, समाजको माग, सिकारुको चाहना र समकालीन समाजको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि निर्माण गरिन्छ । यसर्थ कथाहरू सान्दर्भिक, उपयोगी, स्तरीय, समयसापेक्ष र उद्देश्य प्राप्त गर्न सफल हुने परवर्तीहरूलाई पनि यस किसिमको अध्ययन गर्नको लागि र स्वयं भाषा पाठ्यपुस्तक निर्माण र विकासका लागि यो अध्ययन उपयोगी हुने भएकोले प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

१.८ अध्ययनको सीमाङ्कन

क) प्रस्तुत अध्ययन नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी भक्तपुरद्वारा निर्धारित कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब'को कथा र सत्याल पब्लिकेसन प्रा.लि. डिल्लीबजार काठमाडौँबाट प्रकाशित 'नेपाली साहित्य वाटिका' भाग ४ किताबको कथा विधामा सीमित रहने छ ।

ख) दुई पाठ्यपुस्तकमध्ये कुन पाठ्यपुस्तकका कथाहरू उद्देश्य, भाषिक सीप, अभ्यास, शब्दभण्डार, संरचना आदिका दृष्टिले उपयोगी छन् वा छैनन् भन्ने अध्ययन विश्लेषणमा मात्र सीमित गरिने छ ।

१.९ शोध विधि

१.९.१ सामग्रीको सङ्कलन तथा विश्लेषण

प्राथमिक सामग्रीका रूपमा तुलनीय दुई पाठ्यपुस्तकलाई आधार बनाइएको छ भने तिनको तुलना, व्याख्या, विश्लेषणका निम्ति तुलनात्मक तथा वर्णनात्मक पद्धतिद्वारा शोधलाई अन्तिम रूप दिने प्रयास गरिएको छ । यस क्रमश विशेषतः पाठ्यपुस्तकका लेखक,सम्पादक तथा अनुभवी शिक्षकहरूबाट समेत मौखिक छलफलद्वारा राय सङ्कलन गरिएकोले यस अध्ययनका आंशिक रूपले क्षेत्रीय सामग्री सङ्कलनको विधि पनि अबलम्बन गरिएको छ ।

१.१० शोधका रूपरेखा

अध्याय-एक :	शोधको परिचय
अध्याय-दुई :	कथाको सैद्धान्तिक अवधारणा
अध्याय-तीन :	तुलनात्मक विश्लेषण
अध्याय-चार :	सीपगत दृष्टिले सम्बद्ध कथाहरूको तुलना
अध्याय-पाँच :	
नमूना अभ्यासको तुलना	
अध्याय-छ :	निष्कर्ष र सुझावहरू

अध्याय-दुई

कथाको सैद्धान्तिक अवधारणा

क) परिचय:

साहित्यको विभिन्न विधामध्ये कथा पनि एक हो । यो गद्यमा रचित आख्यानात्मक विधा हो । कथन अर्थ बहन गर्ने कथ् धातुमा टाप (आ) प्रत्यय लागेर कथा शब्दको निर्माण हुन्छ, (सुवेदी २०५५:१) । यसरी निर्माण भएको कथा शब्दले सामान्यत विकसित र केही कुरा भन्नु अर्थात कथन गर्नु भन्ने अर्थ बुझाउँछ तर साहित्यमा यसको विशिष्ट अर्थहरू परिवर्तन हुँदै आएका छन् । आज हामी जसलाई कथा भनेर सम्बोधन गर्दछौं, त्यो संस्कृतबाट आएको कथा नभई पश्चिमी साहित्यबाट विकसित भएको हो ।

पूर्वीय साहित्यमा जति प्राचीन कथाको गहकिलो र चहकिलो परम्परा पश्चिमी साहित्यमा देखिँदैन । कथात्मता भन्ने कुरासँग पश्चिमको पहिलो चिनारी गराउने श्रेय विशेष गरी मिश्रेली, खिस्सा, हिब्रु र अरबेली प्राचीन खिस्साहरूलाई छ । यस किसिमका खिस्साहरू मुख्यतः लोककथा, राक्षसकथा, जादुकथा, नीतिकथा आदि खालका छन् । वास्तवमा संस्कृत साहित्यमा कथा, गाथा, आख्यान, आख्ययिका आदि नामले परिचित भएकाले नै अङ्ग्रेजीमा स्टोरी, सर्टटेल, फेबुल र अन्त्यमा सर्ट स्टोरी भनियो, (उपाध्याय २०४९:१३७) । कथालाई हिन्दीमा कहानी र नेपालीमा कथा भन्न थालेपछि कथाले जीवनको आध्यात्म र वस्तु जगत्लाई आफ्नो अन्तर्तहसम्म ग्रहण गर्न थालियो । यद्यपि नेपालीमा छोटो कथा, छोटो किस्सा, कूश्रुङ्गी, किस्साजस्ता शब्दहरू मार्फत कथालाई बुझाउने काम गरिन थाल्यो ।

उपर्युक्त तथ्यहरूबाट कथा भन्ने र सुन्ने परम्परा प्राचीन काल देखिनै विकसित हुँदै आएको हो । कथाको सम्बन्धमा पूर्वमा भन्दा पनि पश्चिमी साहित्यको सर्ट स्टोरीको परिष्कृत रूप हो । पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै परम्परामा विभिन्न नाम र स्वरूपबाट विकसित हुँदै आज साहित्यको जगतमा कथाले अत्यन्त लोकप्रिय विधाको रूपमा आफ्नो परिचय दिएको छ । जसलाई हामी आधुनिक कथा भनेर सर्ट स्टोरीका पर्यावाचीको रूपमा चिन्दछौं र सामान्य रूपमा कथा मात्र भन्दछौं ।

ख) परिभाषा

कथाले मौखिकपछि लिखित रूप हुँदै आधुनिक कथाविधाको रूपमा साहित्यमा प्रवेश गरेपछि यसलाई परिभाषित गर्ने विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै दृष्टिकोण राखेका छन् । तिनै दृष्टिकोणलाई यहाँ परिभाषाको रूपमा समेटिएको छ । जुन यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ ।

“कथा भनेको एउटा यस्तो कथात्मक कृति हो जुन छोटो हुनाले एक बसाइमा पढेर सिध्याउन सकिन्छ” । (एडगर एलेन पो उपाध्याय २०३०:१७१)

“कथाले अन्तत एकै मात्र चरित्र वा एउटै परिस्थितिबाट अद्भूद् विभिन्न संवेगहरूको श्रृङ्खलासँग मात्र सरोकार राख्दछ, यस विधामा अङ्गत समन्वित हुन्छ” । (ब्रेन्डर म्याथ्यूज)

“आधुनिक कथा एक चेतनशील साहित्यिक प्रयास हो । यो एउटा चलाखीपूर्ण योजना गरिएको कलात्मक उपलब्धि हो” । (आरके लगु)

“पन्ध्रदेखि पचास मिनेट सम्म पढेर सकिने आह्वलादपूर्ण, कलायुक्त र कौतुहलपूर्ण प्रस्तुति भएको आख्यानात्मक रचना विशेष कथा हो” ।

(राजेन्द्र सुवेदी ३५,१:१३)

“छोटो किस्सा एउटा सानो आँखी भयाल हो । जहाँबाट एउटा सानो संसार चियाइन्छु” । (कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा)

“कथा त्यो हो जसमा जीवनका घटनाको वर्णन हुन्छ र जसले सानो अर्थ दिन्छ । जसको आदि अन्त हुँदैन । त्यो एउटा जीवनको बृहत अनन्तक्रमबाट टिपेको सानो टुक्रा हो” ।

(कोइराला, २०४०:१३५)

“प्रबन्धात्मक रूपमा गद्यमा लेखिएको आख्यानात्मक लघु रचना, कहानी गल्प हो” ।

(नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०६०)

“परिवेश उपाख्यान र प्रतिक्रियाको अन्तर्निहित योजनामा बाँधिएर प्रतिफलित हुने लघु विस्तार भएको गद्य सङ्कथनलाई साहित्यमा कथा भनिन्छ” ।

(मोहनराज शर्मा, २०५५:३८९)

खासगरी कथामा मानिसको त्यस्तो कथा विशेषको अभिव्यञ्जना हुन्छ । जसबाट त्यस पात्रको स्वभाव अथवा कुनै एक प्रवृत्ति विशेषको परिचय पाठकले पाउँदछ ।

उपर्युक्त परिभाषाबाट के बुझिन्छ, भने कथा भनेको एउटै चरित्र वा एउटै परिस्थितिबाट अद्भूत विभिन्न संवेगहरूको श्रृङ्खला हो जसमा जीवनको कुनै एक अङ्ग वा कुनै एउटा मनोभावनालाई प्रदर्शित गरी सबै रस नाटकीय ढङ्गले निकाल्न सकिन्छ । कथाका पात्र शैली कथा विन्यास सबैले यही एउटै भावको पुष्टि गर्दछन् ।

२.२ कथाका तत्त्वहरू

कथा निर्माणका लागि विभिन्न अवयवहरूको आवश्यकता पर्दछ । तिनै अवयवलाई कथाका आवश्यक तत्त्वका रूपमा लिने गरिन्छ । कथाको तत्त्वलाई विभिन्न समीक्षकहरूले विभिन्न किसिमले नामकरण गरेको पाइन्छ । यसलाई कसैले संरचक घटक आदि भनेर

पनि उल्लेख गरेका छन् । कथाका तत्त्वका सम्बन्धमा विद्वानहरूको मतमा एकरूपता पाइँदैन । यिनै कतिपय विविध मतलाई समग्रमा यहाँ समेट्ने प्रयास गरिन्छ ।

कथाको साङ्गठनिक स्वरूप निर्माणका निमित्त कथावस्तु, चरित्र, देशकाल तथा वातावरण शैली र उद्देश्य जस्ता तत्त्व आवश्यक हुन्छ भन्ने टङ्कप्रसाद न्यौपानेको भनाइ छ । यसैगरी कथानक, क्रियाकलाप, चरित्र, घटना, सङ्घर्ष, परिवेश, कौतूहल, चरमोत्कर्षलाई मुख्य उपकरण मानेका छन् । मोहनराज शर्माले कथाका स्थूल र सूक्ष्मगरी दुई किसिमका उपकरणलाई उल्लेख गरेका छन् । स्थूल अन्तर्गत कथानक, परिवेश, चरित्र पर्दछन् भने सूक्ष्म अन्तर्गत विषयसूत्र, भाषाशैली, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दुलाई राखेका छन् । अरू केहीले कथानक चरित्र, पर्यावरण दृष्टिबिन्दु सारतत्त्व, भाषा प्रतीक र बिम्ब गति र लयलाई कथाका तत्त्वका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । कथा तत्त्वका कथानक चरित्र सारतत्त्व दृष्टिबिन्दु र भाषा प्रमुख तत्त्वहरू हुन र पर्यावरण लय र गति प्रतीक र बिम्ब सहायक तत्त्व हुन् भन्ने भनाइ केही विद्वानहरूको रहेको छ । यसरी कथाको रचनाको पूर्ण स्वरूका लागि आवश्यक मानिएका तत्त्वका सम्बन्धमा विद्वानहरूको बीच आ-आफ्ना सैद्धान्तिक दृष्टिकोण रहेका छन् तापनि प्रमुख रूपमा निम्न तत्त्वलाई अधि सार्न सकिन्छ ।

क) कथावस्तु / कथानक

कथाको पहिलो उपकरण कथानक हो । यसर्थ कथानक कथा निर्माणको आधार भूमि हो । यसभित्र पात्रद्वारा घट्ने घटना, गरिने कार्य, सोच र अवस्था एवं जीवन प्रकृति कथानकका सामग्री हुन् । केही आवश्यक घटनाहरूको श्रृङ्खलात्मक कलात्मक गठन र गुम्फन नै कथावस्तु हो । यसर्थ जीवनका विभिन्न घटनाहरू फूलका थुगा हुन भने कथावस्तु फुलको माला वा गुच्छा हो । जसरी एउटा कुसल मालीले फुलको माला विभिन्न आकार प्रकार र रङ्ग ढङ्ग मिलाई फुलको माला बनाउँछ त्यसरी नै एउटा सफल कथाकारले केही आवश्यक घटनाहरूको आधारमा कथावस्तुको संरचना तयार गर्दछ ।

यसरी लेखकको विचार अर्थात् उद्देश्यको संवाहक मूल्य भएको कथानक पात्र, द्वन्द्व घटना, कौतूहलता, परिवेश समेतको अन्वितियुक्त प्रभाव प्रक्षेपण गर्दै चरम अवस्थासम्म बुनिएर पुग्ने हुनाले कथाभित्र निहित आख्यान तत्त्वलाई कथावस्तु भनिन्छ । कथा रचनामा विभिन्न घटनाहरू समावेश गरिएको पाइन्छ । कथानकलाई आदि, मध्य र अन्त्य गरी तीन भागमा विभाजन गरिएको छ ।

अ) आरम्भ भाग :-

कथानकको आरम्भ भागमा कथावस्तुको विषय प्रवेश, पात्र/वस्तुको परिचय र सङ्घर्षको प्रारम्भ अर्थात् पहिलो सङ्कटावस्थाको परिचय हुन्छ ।

आ) मध्य भाग:-

यस भागमा कथाको सङ्घर्ष विकासको विस्तार भई कथानक चरमोत्कर्ष बिन्दुतिर लक्षित हुन्छ ।

इ) अन्त्य भाग :- कथाको यसभागमा कथाको आरम्भ र मध्यभागमा सङ्घर्षको ह्रास भई कार्य र कारणको परिणामानुसार शुभ वा अशुभ फल वोकेर कथा पूरा हुन्छ ।

ख) चरित्रचित्रण :-

चरित्रलाई कथाको प्राण मानिन्छ । कथामा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा आएका विभिन्न व्यक्तिहरू र मानवीय चरित्रको विशेषता बताउने आउने मानवेत्तर प्राणीहरूपनि पात्र हुन् । पात्रहरूको व्यक्तित्व र उनीहरूका कार्य व्यापारलाई घटनासँग सम्बन्धित समायोजन गराउने पद्धतिनै चित्रण हो । कथानकका लागि आवश्यक पर्ने उपकरणहरू क्रिया व्यापार द्वन्द्वको प्रत्यक्ष सम्बन्ध चरित्रसँग नै हुन्छ । त्यसैले कथामा पात्र (चाहे मानव पात्र होस अथवा चाहे मानवेत्तर) भन्नासाथ अभिप्रेरणा (Motivation) र स्थिरता (Consistency) को कसीमा सफल भएको हुनु अति आवश्यक छ । कथामा पात्र वा चरित्रलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । लिङ्गको आधारमा (स्त्री र पुरुष) कार्यका आधारमा (प्रमुख, सहायक र गौण) वर्गीयताको आधारमा (उच्च, मध्यम र निम्न) स्वभावका आधारमा (अनुकूल र प्रतिकूल) आवद्धताका आधारमा (बुद्ध र मुक्त) जीवन चेतना (प्रतिनिधिमूलक र व्यक्तिगत) गहिराइ बहिर्मुखी र अन्तर्मुखी, स्थिर र गतिशील आदि आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

कथाको आफ्नो सीमाले गर्दा कथावस्तु वा कथा अनुसार पात्र ज्यादै कम हुनु आवश्यक छ । आवश्यक र न्यून पात्रको समावेशले गर्दा कथामा गन्तव्य र तीव्रताको अविर्भावले गर्दा कथामा पात्रलाई कथाकारको मुख पात्र बनाउनु हुँदैन । (मुखपात्रको रूपमा रहयो भने कथामा शास्वत र कलात्मक मूल्यको ह्रास हुन्छ । पात्रको चरित्रचित्रण दुई प्रकारले गर्न सकिन्छ ।

अ) विश्लेषणात्मक विधि

यसमा कथाकारले सोभै पात्रको चित्रण र विश्लेषण गरेका हुन्छन् । यस प्रकारको चित्रण र प्रत्यक्ष रूपमा भएको हुन्छ । यस आधारमा यसलाई प्रत्यक्ष चित्रणको संज्ञा दिन सकिन्छ ।

आ) नाटकीय विधि

यस विधिमा कथाकारले प्रत्यक्ष रूपमा चित्रण गरेका हुँदैनन् । कथामा प्रयुक्त भएका संवाद, घटना, वातावरणको प्रकृति चित्रण आदिको माध्यमद्वारा अप्रत्यक्ष रूपमा चरित्र चित्रण गरिने हुनाले यसलाई अप्रत्यक्ष वा नाटकीय विधि भनिएको हो ।

ग) संवाद वा कथोपकथन

कथामा संवादलाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा स्वीकार गर्न भने सकिदैन जसरी नाटक र एकाङ्कीमा अनिवार्य हुन्छ । संवाद विना पनि कथाको संरचना हुन्छ। यो कथाकारको कुशल संयोजनमा निर्भर गर्दछ । कथाको परिवेश हेरी संवादको उपयोग गरिन्छ । संवाद प्रयोगले कथामा विविधता सरलता र रोचकता थपेको हुन्छ । यसको प्रयोग कथावस्तुलाई अघि वढाउन वातावरण प्रस्तुत्याउन र पात्रलाई जीवन्त तुल्याउनको निम्ति गरिन्छ । कथामा समाविष्ट पात्रहरूको बीच हुने कुराकानी र पात्रका आफ्नै मनमा हुने क्रियाप्रतिक्रियाको प्रस्तुतिलाई नै कथोपकथन भनिन्छ । कथावस्तु पात्र र विषयवस्तुसँग संवादको अभिभाज्य सम्बन्ध हुनुपर्छ । कथामा कथावस्तुलाई गतिशील, पात्रलाई क्रियाशील र विषयलाई संवादको अभिभाज्य सम्बन्ध हुनुपर्दछ । कथामा कथावस्तुलाई गतिशील पात्रलाई क्रियाशील र विषयलाई संवेदनशील बनाउनमा संवादको महत्त्वपूर्ण र विशिष्ट भूमिका रहन्छ । त्यसैले संवादका लागि मात्र हुनुहुँदैन । संवाद संक्षिप्त सरल आकर्षक र सार्थक हुनु आवश्यक छ । क्लिष्ट अनाकर्षक र अनुपयुक्त संवादले कथामा गति प्रदान गर्दैन। त्यस्तै अनावश्यक र लामो संवादले कथावस्तुको प्रवाह अवरूद्ध र पात्र संयोजन शिथिल हुन्छ । यस आधारमा संवाद अर्थपूर्ण, सारपूर्ण र प्रभावपूर्ण हुनु आवश्यक छ। सङ्क्षिप्त र परिमित संवाद प्रवाहपूर्ण हुनु आवश्यक छ । सङ्क्षिप्त र परिमित संवाद प्रवाहपूर्ण मानिन्छ । यस्तै प्रवाहपूर्ण संवादको प्रयोगले मात्र कथामा गद्यात्मकता र जीवन्तता कायम हुन्छ ।

घ) उद्देश्य

कथामा जीवनको कुनै एक पक्षको चित्रण हुन्छ र कुनै एक मनोदशाको प्रकटीकरण हुन्छ। यसै आधारभूमिमा जीवन जगत सम्बन्धी दृष्टिकोण कथाले प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यसप्रकार कथाकारले कथाका माध्यमबाट पाठकका सामु प्रस्तुत गर्न खोजेको सन्देश नै उद्देश्य हो । कथाकारले सत्यको उद्घाटन गर्ने, अनुभूतिलाई देखाउने चरित्रको चित्रण गर्ने र समय सापेक्ष विस्तार प्रस्तुत गर्ने आदि जस्ता उद्देश्यहरू मध्ये कुनै एक छनौट गरिसकेपछि कथा सिर्जना गर्दछ । नीति चेतना, सुधारवादी भावना यथार्थ बोध, मनका विभिन्न भावहरूको ज्ञान,सौन्दर्यात्मक प्रभाव, आनन्द आदि कथाका उद्देश्य

हुन सकदछन् । अर्को शब्दमा भाव र विचारको प्रस्तुतिमा कलात्मक निर्वाह हुनु आवश्यक छ । यसरी वैचारिक कोणलाई घटनामा, चरित्रमा र वातावरणमा समाहित गरेर प्रस्तुत गर्नु समुचित हुन्छ । कथाको भाव पक्ष कलात्मक आकर्षक र प्रभावक हुनु आवश्यक छ । सङ्क्षेपमा कथाको भावपक्ष र ज्ञानपक्षमा आवश्यक र स्वभाविक सन्तुलन हुनु जरूरी छ । यसरी कथामा शाश्वत सत्य र ज्ञानात्मक मूल्यको सफल निर्वाहले मात्र विशिष्ट कथाको सिर्जना हुन्छ ।

ड) भाषाशैली

कुनै पनि भाव वा विचार अभिव्यक्ति गर्ने माध्यम भाषा हो । भाषालाई अभिव्यक्ति गर्ने विभिन्न ढङ्ग र तरिका शैली हो । कथामा कथाकारका र पात्रहरूका विभिन्न भाषा हुन्छन् । पात्रहरूको बोल्ने भाषा विभिन्न भए पनि कथाकारको भाषा भिन्न हुँदैन विभिन्न पात्रहरूको विभिन्न भाषाको एउटै मूल स्रोत हुन्छ । त्यो मूल स्रोतको केन्द्रबिन्दु कलाकारको आफ्नै भाषा शैली व्यक्तिको व्यक्तित्व हो । यसरी भाषाको विविध रूप र प्रस्तुति नै शैली हो ।

कथाको विषयवस्तुलाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्न भाषा शैलीको आवश्यकता पर्दछ । कथामा पात्रको स्तर र विषयवस्तु अनुकूल भाषा शैलीको प्रयोग गरिन्छ । शैलीलाई समयको आधारमा परम्परागत र आधुनिक भाषाका आधारमा काव्यात्मक, वर्णनात्मक, व्याख्यानात्मक र वैज्ञानिक गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ, पात्रको चरित्रगत भूमिकालाई स्पष्ट गर्न भाषालाई सुन्दर तथा मिठासपूर्ण बनाउने काम शैलीले गर्दछ । कथामा पात्रगत अल्पता विषयगत सीमितता र वस्तुगत तीव्रता हुने हुनाले तदनुकूल भाषामा सङ्क्षिप्तता सहजता र सरलता हुन आवश्यक छ । विषयान्तर र विषय विस्तार भयो भने कथाको प्रभाव शिथिल हुन्छ । यस दृष्टिले भाषामा परिभिन्नता, सङ्क्षिप्तता र क्षिप्रता हुनु आवश्यक छ । प्रभावनात्मकताका लागि भाषा प्रयोगमा सार्थकता र गद्यात्मकता हुनु पर्दछ । यसका लागि अनावश्यक र लामो वर्णन कथामा प्रयोग गर्नुहुँदैन । परिवेश र पात्रको दृष्टिले भाषाशैलीको उपयोग हुँदा दुई प्रकारको भाषाशैली प्रयोग हुन्छ ।

अ) सरल शैली

सरलशैली दैनिक जीवनमा व्यवहार हुने बोलीचालीको भाषा प्रयोग भएको हुन्छ ।

आ) अलङ्कृत शैली

अलङ्कृत शैलीमा भाषा र अभिव्यक्ति अन्तर्गत वाक्य र शब्द विन्यासमा विभिन्न शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार प्रयोग भएको हुन्छ । मूलरूपमा अलङ्कारको बहुलता र प्रबलता हुन्छ ।

च) परिवेश/वातावरण

कथा भनेको जीवनको एक पक्ष हो चित्रण र कुनै स्थितिविशेषको प्रस्तुतीकरण हो । त्यही जीवनको एक पक्ष चित्रण र स्थितिविशेषको आधारशील मानव जीवन हुन्छ ॥ मानव जीवनका अभिव्यक्तिका विविध रूप साहित्यका विभिन्न विधा हुन् । त्यसमा पनि साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा कथा आजको एउटा सशक्त र लोक प्रिय विधा हो । कथाको सशक्तता र लोकप्रियताको आधारमा पनि मानव समाज हो । यसरी कथामा वर्णित घटना वा स्थिति विशेषको एउटा धरातल हुन्छ । त्यस धरातललाई भौतिक र मानसिक धरातलको रूपमा लिन सकिन्छ । यसको समष्टि रूपलाई वातावरण भनिन्छ । वातावरणले कथालाई सजीव र स्वभाविक बनाउँछ । सजीवता र स्वभाविकताको अभावमा कथा अविश्वनीय बन्छ । यसरी विश्वसनीयता र जीवन्तताका लागि आवश्यक सार्थक वातावरणको आवश्यकता हुन्छ ।

वातावरणले गर्दा कथाले आफ्नो समय र स्थानको निर्माण गर्छ । स्थान र समयको समन्वित रूपबाट प्राप्त हुने चाप र छाप नै वातावरणको बाह्यपक्षलाई भौतिक रूपमा लिन सकिन्छ । यसमा मूलतः कुनै ठाउँ विशेषको चित्रात्मक प्रस्तुति हुन्छ । यसलाई स्थानीय रङ्गको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यसमा साक्षत् वर्णन हुन्छ । यसैले यो दृश्यात्मक हुन्छ । वातावरणको आन्तरिक पक्षलाई चाहिँ मानसिक रूपमा लिन सकिन्छ । मनोवैज्ञानिक धरातलमा पात्रको मानसिकताको अभिव्यक्ति र प्रस्तुति हुन्छ । यसै आधारमा कथा सहानुभुतिशील र संवेदनशील हुन्छ । यसरी स्थानीय रङ्ग बाह्य पक्ष भन्दा आन्तरिक पक्षको समुचित र सन्तुलित रूप हुनु कथाको लागि स्वागत योग्य हुन्छ । (थापा, २०५०:१५९)

कथाको उपर्युक्त तत्त्व विभाजन पुरानो हुँदा सम्प्रति (नयाँ समालोचना) निकै विकसित समालोचनाशास्त्रअनुसार कथाको शरीर रचना अर्थात् रचनाविधालाई यसरी दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ ।

अ) संरचना

कथाकारले आफ्ना विचार धारणा वा अनुभूतिलाई कथाहरूमा राखेका हुन्छन् । केही नभए कुनै घटना वस्तु वा विचार प्रति उसले आफ्नो प्रतिक्रिया कथाहरूमा जनाएको हुन्छ । त्यसैले कथाहरूमा कथाकारको मष्तिष्क वा भावनाको एउटा अंश

प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ । तर कथाकारले आफ्ना यिनै विचार वा अनुभूतिलाई घटना र पात्रको अन्यायोश्रित सम्बन्धको एउटा योजना बनाएर ती सबैलाई एउटा कथाको संरचना हो । यसभित्र स्थूल तत्त्वहरू पर्दछन् जस्तो कथावस्तु, सारवस्तु, कथात्मक दृष्टिबिन्दु आदि ।

कथानक नै कथाको बृहतम् तत्त्व घटक वा अवयव हो । यसले कथाका संरचनाको सबै स्थल र सबल तत्त्वको बोध गराउछ । कथामा यस तत्त्व व्यक्ति सबै हुने भएकाले अन्य तत्त्व वा घटकहरूलाई समेत यसले गहिरो रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । वास्तवमा कथावस्तु भन्नु नै स्वयं कथाकारको विचार, धारणा वा अनुभूतिको मार्ग, अभिव्यक्ति वा प्रस्तुति हो । कथावस्तु भन्नाले एक भन्दा बढी दृश्यविधानको आनुक्रमिक निर्माण र तिनका बीच सम्बन्धको स्थापना भन्ने बुझिन्छ ।

आ) रचना विन्यास

कथावस्तुलाई एउटा निश्चित आकार प्रदान गरिसकेपछि कथाकारले त्यसलाई सौन्दर्यपूर्ण बनाउन प्रयोग गर्ने युक्ति नै रचना विन्यास हो । विम्ब विधान व्यङ्ग्य, प्रतीक-विधान, तुलना आदि कथाको भाषिक एवम् शिल्प शैलीगत निर्माणमा सहायता गर्ने तत्त्वहरू यसमा पर्ने भएकोले तत्क्षण यसले पाठक वर्गलाई प्रभावित पार्ने काम गर्दछ । कथाबाट अर्थ, खासवस्तु, कथावस्तु आदिलाई पृथक गरेर हेर्दा त्यसमा बाँकी जे देखिन्छ त्यही नै रूप विन्यास हो । यसले गर्दा नै कथाले आधुनिक कालमा विधागत मान्यता पाएको हो (ने.सा.कोश, २०५५:१६३)

छ) दृष्टिबिन्दु

कथामा पात्रहरूको स्थिति अवस्थिति कस्तो छ अर्थात् कथामा त्यो पात्र कुन भूमिका कस्तो रूपमा आएर वरण गर्दछ भन्ने कुरालाई दृष्टिबिन्दुले सङ्केत गर्दछ । कुनै एउटा विषयमा कथा लेखनको निमित्त कथावस्तुको परिकल्पना गरिसके पछि कथाकारले कुन पात्रलाई कुन स्थानमा राखेर त्यस कथावस्तुलाई लक्षित विन्दुमा पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने प्रश्नको समाधान दृष्टिबिन्दुले गर्दछ । यसरी दृष्टिबिन्दु कुनै पनि कथाकारले पात्रको कार्यव्यापारको वर्णन गर्दा अङ्गालिने पद्धति हो । दृष्टिबिन्दुका माध्यमबाट कथा भन्ने को हो र कसले कसको कथा भनिरहेको छ भन्ने कुरा स्पष्टसँग छुट्याउन सकिन्छ । दृष्टिबिन्दुको सम्बन्ध कथावस्तु र चरित्रसँग रहेको हुन्छ । दृष्टिबिन्दु मुख्यतया आन्तरिक र बाह्य गरी दुई किसिमका हुन्छन् ।

अ) आन्तरिक दृष्टिबिन्दु

कथाको प्रस्तुति प्रथम पुरुष (म, हामी) शैलीमा गर्नु आन्तरिक दृष्टिबिन्दु हो । कथाको पात्र प्रथमपुरुषको रूपमा हुने हुनाले यसमा आफ्नो हृदयका सम्पूर्ण कुराहरू दर्शाउन सक्ने अर्काको मनस्थितिबाट पोल पनि खोल्ने र चित्रकारी शैलीमा परिवेशको प्रस्तुति गर्न सक्ने क्षमता त्यस किसिमको दृष्टिबिन्दुमा पाइन्छ।

आ) बाह्य दृष्टिबिन्दु

कथाको प्रस्तुति तृतीय पुरुष (ऊ, उहाँ,आदि) शैलीमा गर्नु बाह्य दृष्टिबिन्दु हो । कथाको पात्र तृतीय पुरुषको रूपमा हुने हुनाले कथाकारले सबै पात्रहरूको मन भित्र स्वतन्त्र रूपमा अवलोकन गर्न सक्ने अवस्था रहेको हुन्छ ।

२.३ कथाको अन्य विधासँगको सम्बन्ध

साहित्यमा सबै विधाको पहिचान आ-आफ्नै किसिमको हुन्छ । कुनै विधाको खास आफ्नो पहिचान विशेषतासँग सम्बन्ध राख्ने साम्य र वैषम्य विशिष्टताका आधारमा देखिने मुख्य भिन्नता पहिल्याउन सकिन्छ । यिनै पहिचानको मूलभूत आधारलिएर कथासँग सम्बद्ध गरिँदा अलग अस्तित्ववान् भएर देखा पर्दछ ।

क) कथा र उपन्यास

गद्यमा रचित आख्यानात्मक प्रबन्ध विधाका दृष्टिले कथाको सादृश्य सबभन्दा पहिले उपन्याससँग देखिन आउँछ । यी दुबै मूल्यका दृष्टिले समान भएतापनि स्वरूपमा स्पष्ट भिन्नता नै देखिन्छ । तत्त्वहरूको गुम्फन र उद्देश्यको स्थापना उपन्यासको सापेक्षतामा कथामा सीमित हुन्छ । मूल पात्रको मानसिक अथवा शारीरिक प्रस्तुतिलाई टिपेर गति प्रदान गर्दै तुरुन्त उत्कर्षतिर लगिने हुनाले लघु कथा सीमित उद्देश्य लिएर अधि बढ्न हतारिएको हुन्छ । उपन्यास अल्छी पाराले बिस्तारै अधि बढ्छ । पात्रको सीमितता मनोजगतको सङ्घर्षशीलता, आयतनको लघु प्रस्तुति कथामा निहित हुन्छ । उपन्यासमा भने विविध पात्रको अनेक प्रस्तुति र मानसिक जटिलताको समेत प्रदर्शन गरिएको हुन्छ । प्रमुख पात्रको व्यक्तिबाट नबहकिदै मूल अनुभूतितिर मात्र प्रभावलाई केन्द्रित गर्ने काम कथाको हुन्छ भने उपन्यासको अनुभूति र अनेक उद्देश्यका गन्थनहरू गर्दै कथानक बढाउने काम हुन्छ । कथा सीधा अपेक्षित दिशातिर मात्र लक्षित हुन्छ भने उपन्यास जीवनको विविध कोण र सूक्ष्म एवं सहायक दिशातिर पनि अभिमुख भएर बढ्ने स्थिति

देखिन्छ । त्यसकारण सीमित आकृति जीवनको सानो परिधी कलाविधिको तात्क्षणिकता, द्वन्द्व र समक्रिया उत्पादनको एकै परिवेश स्थान प्रेय भइदिनाले उपन्यासबाट कथाको अस्तित्वको अँगालो छुटिन्छ ।

ख) कथा र नाटक

कथा श्रव्य विधा हो भने नाटक दृश्यविधा अन्तर्गत पर्दछ । कथाको प्रस्तुति अप्रत्यक्ष हुन्छ भने नाटकको प्रस्तुति प्रत्यक्ष हुन्छ । कथाको वस्तुतत्त्व कथा कथन हो भने नाटकको वस्तुतत्त्व अनुकरण हो । नाटकको शैली संवादात्मक हुन्छ भने कथाको शैली वर्णनात्मक र विवरणात्मक रहेको हुन्छ । नाटकको दृष्टिबिन्दु प्रायः मध्यमपुरुष हुन्छ भने कथाको दृष्टिबिन्दु उत्तम पुरुष र अन्य पुरुष रहेको पाइन्छ । कथा र नाटक दुवै गद्यमा रचिन्छन् । दुवैको गठन स्थूल हुन्छ । नाटक सम्पूर्ण स्थितिलाई कार्य रूप प्रदर्शन गर्न मिल्दछ तर कथा कथन प्रधान भएकोले एकालाप र यदाकदा मात्र संवादात्मक प्रस्तुति हो भने नाटक मञ्चोभियात्मक प्रस्तुति हो । यस कारण कथाको तुलनामा नाटक बढी यान्त्रिक विधा हो ।

ग) कथा र एकाङ्की

आकार कथाको अन्विति उद्देश्य र वैचारिक सम्प्रेषणका दृष्टिले कथा र एकाङ्की नाटक समान विधा हुन् । कथा र एकाङ्कीमा पात्र परिवेश र उद्देश्यको एकोन्मुखता पनि समान रहन्छ । दुवै विधामा चरित्र विन्यास अनिवार्य रहने हुनाले र संवेदनाका विशिष्ट क्षण मात्र समेटिने हुनाले पनि समान देखिन्छ । एकाङ्की नाटकमा पात्रहरू क्रियाशील हुन्छन् । त्यसकारण कथा र नाटकमा हुने समानता कथा र एकाङ्कीमा पनि यथावत कायम रहन्छ ।

घ) कथा र निबन्ध

यी

दुवै गद्य र साहित्यका कलात्मक विधाहरू हुन् । दुवैमा सामस्या र घटना समान रहन्छन् । यी दुवै आकारका दृष्टिले पनि छोटो हुन्छन् । यिनमा हुने मुख्य असमानता के हो भने निबन्ध मूलतः व्यक्तित्व प्रधान विधा हो भने कथावस्तु प्रधान विधा हो । निबन्ध भावनात्मक संवेगको आत्मा प्रतिपादन गर्ने विधा हो भने कथा चरित्र, वस्तु, घटना र चरम अवस्थाका क्षणहरू प्रस्तुत गर्ने बाह्य तत्त्व प्रतिपादनको विधा हो । निबन्धमा वस्तुसँग लेखक स्वयम् सम्मिलित भएर परिलन्छ भने कथामा लेखक ठोसरूपमा अलग्गै रहेर समस्या र त्यस बारेका द्वन्द्वको वस्तु र त्यसबाट प्रतिपादन

हुने प्रतिफलको समेत अनुवीक्षण गर्दछ । त्यसकारण निबन्ध स्रष्टाको अनुनयीकृत अवस्थाको सिर्जना हो भने कथा स्रष्टाको अवस्थाजन्य असाम्प्रक्ता र तटस्थ अलोकलनको ठोस दिशा देखाउने सचेत र सर्तक विद्या हो । कथाको प्रस्तुतीकरण बाह्यभिमुख हुन्छ भने निबन्धको प्रस्तुतीकरण अन्तरभिमुख हुन्छ । यिनै मूलभूत भिन्नताका कारणले कथा र निबन्धलाई अलग अलग पहिचानमा प्रस्तुत गरिदिन्छन् ।

ड) कथा र जीवनी

जीवनी र कथामा नाटक, घटना र वस्तुको आख्यानात्मक प्रस्तुति समान हुन्छ । यद्यपि जीवनीको नायक इतिहास प्रसिद्ध र विख्यात चरित्रको हुन्छ । खास चरित्र, सन्दर्भ, देशकाल र घटनाको विशिष्ट क्षणसँग सम्बन्ध राख्ने नायक जीवनीमा हुन्छ भने कथाको नायक सामान्य सार्वकालिक हुन्छ । अझ सर्वदेशीय पनि हुन्छ ।

त्यसैले साहित्यका अन्य विधामध्ये कथा एउटा छर्लङ्ग र अलग्गै अस्तित्व देखिने विधा हो । यसका आफ्नै पहिचानहरू भएका कारणले साहित्यका अन्य विधाभित्र कथा स्वतन्त्र अस्तित्व लिएर बाँच्ने स्वतन्त्र विधा हो भन्ने कुरा बुझिन्छ (सुवेदी, २०५७ : २०) ।

२.४ कथाका प्रकार

कथाका प्रकारहरू अनेक हुन्छन् तापनि समीक्षाशास्त्रमा यसका मोटामोटी प्रकारको चर्चा गरिएको पाइन्छ । वास्तवमा कथाहरूका प्रकारहरू छुट्टयाउने आधार जम्मा दुई वटा छन् ती यस प्रकार छन् -

क. रुचिक्षेत्र

ख) रीतिक्षेत्र

क) रुचिक्षेत्र

यस क्षेत्रमा कथाको वर्गीकरण यसरी सकिन्छ ।

अ. सामाजिक कथा

आ. मनोवैज्ञानिक कथा

इ. प्रगतिवादी कथा

ई. अस्तित्ववादी कथा

अ. सामाजिक कथा

यस्ता कथा अन्तर्गत कथाकारले सामाजिक विषयवस्तुलाई आधार बनाएर कथाको रचना गर्दछ । सामाजिक खराबी, विकृति, विसङ्गतिहरूलाई समस्यागत दुष्परिणामहरूको आलोचना गर्ने काम गर्दछ । कथाकारले समाजको पर्यवेक्षण गरेर त्यहाँ देखिएका कमीकमजोरीहरूको उल्लेख गर्नुका साथै मार्गदर्शन गर्ने कामहरू पनि गरिरहेको हुन्छ । यसक्रममा कथाकार आर्दशवादी वा यर्थाथवादी दुवै बन्न सक्छ । सामाजिक कथा लेख्ने कथाकारको दृष्टि वर्तमानप्रति नै गएको हुन्छ । यस दृष्टिले समाजको प्रतिबिम्बन भल्केको कथालाई नै सामाजिक कथा भनिन्छ ।

आ. मनोवैज्ञानिक कथा

यस्तो कथामा कथाकारले विभिन्न अवस्था (सामान्य वा असामान्य अवस्था)को पात्रहरूको मनोलोकका यर्थाथको उद्घाटन गर्ने काम गर्दछ । खासगरीकन फ्रायडको प्रभावबाट लेखिएका कथाहरूमा यौनका विविध पक्षको चित्रण गरिएको हुन्छ । इद, अहम् र पराहमसँग सम्बद्ध चेतन र अचेतन मन बीचको द्वन्द्वलाई प्रस्तुत गर्दै यस्ता कथाहरूमा यौनको अहम र दमित रूपबाट निस्कने समस्या वा विकृतिहरूलाई दर्साएको हुन्छ । सामान्यतया मनोवैज्ञानिक कथाहरूमा अचेतनको चेतनमनमा पार्ने प्रभाव उद्घाटन गर्नुका साथै मानिसका स्नायुविकृति मनोरचना तथा विभिन्न ग्रन्थहरूको विश्लेषण गरिएको हुन्छ । बालकको चिन्तन तथा संवेगहरूलाई लिएर लेखिएका बालमनोवैज्ञानिक कथाहरू पनि यसैअन्तर्गत पर्दछन् । यस दृष्टिले मानिसको मनोगत भित्रका विभिन्न गतिविधिलाई उद्घाटन गर्ने कथालाई नै मनोवैज्ञानिक कथा भनिन्छ ।

इ. प्रगतिवादी कथा

यस्तो कथामा समाजको आर्थिक नियतत्ववाद नै मुख्य आधार बनेको हुन्छ । कथाकारले समाजमा भएको सामन्ती मनोवृत्तिको घोर विरोध गर्दै शोषणमा आधारित समाजव्यवस्थालाई आमूल परिवर्तन पार्ने उद्देश्य लिएको हुन्छ । त्यसैले यस्ता प्रगतिवादी कथाकारहरूमा समाजका बहुसङ्ख्यक गरिब अर्थात् सर्वहारा वर्गप्रति अत्यन्त सहानुभूतिशील बन्दै शोषकवर्गको घोर विरोध गरिएको हुन्छ । द्वन्द्वात्मक भौतिकताका आधारमा समाजका विद्यमान अन्तर्द्वन्द्व प्रति आफ्नो ध्यान प्रगतिवादी कथाकारले वर्गद्वन्द्वरहित आदर्श समाजको कल्पना गरेका हुन्छन् । यो माक्सवादी दर्शनको साहित्यिक संस्कारण भएको हुनाले समाजको आर्थिक शोषणको विरोधमा सामन्तवादी संस्कृतिलाई घोर चुनौती दिँदै द्वन्द्वात्मक भौतिकवादमा आस्था राख्ने विचारधारा भएको कथालाई प्रगतिवादी कथा भनिन्छ ।

ई. अस्तित्ववादी कथा

यस्तो कथामा वर्तमान मानव जीवनका विसङ्गति वा निस्सारताबारे चिन्तन गरिएको हुन्छ । जीवनको निराशावादी पक्षको पृष्ठभूमि मानिसका जीजीविषा बाध्यता सङ्घर्षशीलता र अन्तमा पराजयको तीतो स्थितिलाई कथाकारहरूले मुख्य विषयका रूपमा लिएका हुन्छन् । आफ्नो अस्तित्वको रक्षाका निम्ति सदा सचेत मानिसको आन्तरिक कुण्ठा र निराशालाई विसङ्गतिवादको पृष्ठभूमिमा देखाइएको हुन्छ । यसरी जेजस्तो रूपमा भए पनि जीवनलाई स्वीकार्न बाध्य भएको पराजित मानिसको कथालाई नै अस्तित्ववादी कथा भनिन्छ ।

ख) रीतिक्षेत्रको आधारमा

यस आधारमा कथालाई निम्न किसिमले विभाजन गर्न सकिन्छ ।

अ. घटनाप्रधान कथा

कथाको प्रत्येक संरचनात्मक एकाइमा द्वन्द्व तथा क्रियाव्यापार अथवा पात्र र घटनाको अन्योन्य क्रिया भई घटनाको क्रमिक विकास चरमोत्कर्षतिर रहने प्रतिक्रिया भएकोले कुनै -कुनै कथामा घटनाको उत्तरोत्तर श्रृङ्खला हुने गर्दछ । यस्तो कथामा क्रियाव्यापारको अनुक्रम र कथावस्तुको अनुक्रमवादी बाहुल्य हुनु यस्तो खाले कथाको मौलिक स्वरूप हो ।

आ. चरित्रचित्रणप्रधान कथा

कथा भनेको मानवजीवनकै यर्थाथको प्रतिच्छवि भएको हुँदा प्रत्येक संरचनात्मक एकाई (अर्थात दृश्यविधान) मा कथाकारले पात्रविधान प्रायोजित गरेको हुन्छ । कथामा कुनै पात्र (जो कदापि निरपेक्ष हुनुहुँदैन) को चरित्रलाई उजिल्याउने उद्देश्यतर्फ कथाकार मोडिएको खण्डमा त्यस्तो कथालाई चरित्रचित्रण प्रधान कथा भनिन्छ । घटनाको नाटकीकरणद्वारा कुनै पात्रको वास्तविक स्वभाव, रुचि, विशेषता प्रवृत्ति तथा अभिवृत्तिको चित्रण गर्ने अभिप्राय नै यस्ताखाले कथाको मुख्य विशेषता हो ।

इ. विचारप्रधान कथा

कथा एउटा बौद्धिक उन्मिलनको अभिव्यक्ति पनि हो । चेतनशील कथाकारले जीवन, समाज, राष्ट्र एवं सम्पूर्ण विश्वलाई आलोचनात्मक दृष्टिकोणले हेरेर आफ्नो विचार व्यक्त गरिरहेको हुन्छ तर कथाले नाममा उसले सम्पादकीय वा लेख नलेखेर कलात्मक कथा नै लेख्दछ । यसको लागि उसले आफ्ना विचारलाई एउटा संरचनाभिन्न

समाहित गरी त्यसलाई नाटकीकरण गर्दछ । भावुकता शून्य गहन चिन्तनमा आधारित जटिल प्रकारको कथावस्तु हुनु विचारप्रधान कथाको मूल स्वरूप हो ।

ई. प्रयोगवादी कथा

परम्परागत लेखनका विपरीत नयाँ रूपाकृतिमा शिल्पगत चमत्कार प्रदर्शन गर्ने उद्देश्यले लेखिएको कथा प्रयोगवादी कहलिन्छ । यस्तो कथामा संवादसंवादको बाहुल्य पनि हुन सक्तछ अथवा परम्परागत व्याकरणका नियमलाई भाँची पृथक भाषा (चिन्हविन्यास) को प्रयोग पनि भएको हुन सक्दछ । नयाँ मान्यताप्रति आग्रह राख्दै विशेषता: दृश्यात्मक प्रभावको आशा राखेर विसङ्गतिपूर्ण शैलीप्रति रुचि राख्नु प्रयोगवादी विशेषता हो (ने.सा.को२०५५:१६९) । केशवप्रसाद उपाध्यायले कथालाई तीन प्रकारले विभाजित गरेको पाइन्छ ।

२.४.१ उद्देश्य, विषय र शैली

क) उद्देश्यका आधारमा कथा

अ) घटनाप्रधान कथा

यसमा घटनाहरूको प्रमुखता रहन्छ । उत्तेजना र रोचक घटनाहरू एक पछि अर्को गरी चित्रित हुन्छन् । चरित्र गौण हुन्छ र त्यसलाई घटनाको प्रस्तुतीकरणको माध्यम बनाइन्छ ।

आ) चरित्रप्रधान कथा

यसको चरित्रको विशेषता देखाउनु नै यसको उद्देश्य रहन्छ । तसर्थ घटनालाई गौण स्थान दिइन्छ र तिनीलाई चरित्रको प्रकाशन गर्ने माध्यम तुल्याइन्छ ।

इ) मनोविश्लेषणात्मक कथा

यसमा पनि घटनाको स्थानमा चरित्रलाई महत्त्व दिइन्छ तर यसमा चरित्रको मनमा विभिन्न तहहरूलाई विश्लेषणको प्रयास गरिन्छ । यसमा कुण्ठा या विकृतिको प्रकाशन गर्न मुख्य उद्देश्य रहन्छ ।

ई) परिवेश चित्रणप्रधान कथा

यसमा स्थानीय रङ्गलाई विशेष महत्त्व दिइन्छ र कथाकार कुनै दृश्यको अङ्कनमा वा कथाको सेरोफेरोको चित्रणमा विशेष दत्तचित्त हुन्छन् ।

उ) समस्याप्रधान कथा

यसका कुनै घटना वा चरित्रलाई समस्याको रूपमा उभ्याइन्छ । कथाकारको सम्पूर्ण चेष्टा समस्यालाई तीखो रूपमा प्रस्तुत गर्नमा सीमित हुन्छ ।

ऊ) रहस्यप्रधान कथा

यसमा कुनै घटना वा चरित्रलाई रहस्यात्मक परिवेशमा प्रस्तुत गरिन्छ । यस्ता कथामा कथाकार कि त रहस्यको स्वयं उद्घाटन गर्दछन् कि त पाठकको जिम्मामा भार छाडिदिन्छन् ।

ख) विषयको आधारमा कथा

अ) पौराणिक कथा

यसमा पुराण, वेद, महाभारत, रामायण आदिमा उल्लेख भएका आख्यानहरूलाई आफ्नो युग सुहाउँदो किसिमले प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ।

आ) ऐतिहासिक कथा

यसमा देश विदेशका इतिहास, प्रसिद्ध घटना र चरित्रलाई लिएर लेखकले कलम चलाएका हुन्छन् । ऐतिहासिक कथामा राष्ट्रिय स्वाभिमान् गौरव र वीरताले भरिएका ऐतिहासिक महापुरुषका पराक्रम सम्बन्धी घटनामा आधारित रहन्छ ।

इ) सामाजिक कथा

यो काल्पनिक हुन्छ, र आफ्नो समाजको सामाजिक जीवनको चित्र यसमा उतारिएको हुन्छ । सामाजिक कथाहरू पाठकको मनछुने खालका हुन्छन् ।

ई) यौन विषयक कथा

यसमा नरनारीको यौन कुण्ठा वा यौन व्यापारको चित्रण रहन्छ ।

उ) शिकारविषयक कथा

शिकार सम्बन्धी विषय वस्तु यस्ता कथामा समावेश गरिएको हुन्छ । तर यस वर्गको कथा नेपालमा नाम मात्रको लागि पाइन्छ ।

ऊ) जासूसी वा अपराधसम्बन्धी कथा

यसमा कुनै अपराधिक घटनालाई दिएर जासुसले गरेको खोज तलासको व्यहोरा रहस्यमय तरिकाले रोमाञ्चकारी रूपमा लेखिएको हुन्छ । यो घटनाप्रधान हुन्छ ।

ए) राजनैतिककथा

यसमा कुनै राजनैतिक सिद्धान्त विशेषको प्रतिपादन हुन्छ । अथवा राजनीतिसँग सम्बन्धित घटना प्रस्तुत गरिन्छ ।

ऐ) दार्शनिक कथा

दाशैनिक विचारधारासँग सम्बन्धित कथावस्तु भएको कथालाई दार्शनिक कथा भनिन्छ । यसमा कुनै दार्शनिक विचारको प्रकाशन गरिन्छ ।

ग) शैलीको आधारमा कथा

अ. वर्णनात्मक वा ऐतिहासिक कथा

यो सबभन्दा बढी प्रचलित र लोकप्रिय शैली हो । यसमा लेखक अलग्ग बसी कथा सुनाउदै जान्छ र यो तृतीय पुरुषमा लेखिएको हुन्छ ।

आ. स्वगत कथानात्मक कथा

यो शैली प्रभावकारी हुन्छ । यसमा कथाकार ज्यादै निपूर्ण हुनुपर्छ नत्र प्रथम पुरुषमा पात्रले एकोहोरो ट्याउँ- ट्याउँ बोलेको सुन्न पढ्यारीलो पनि हुन सक्छ ।

इ) पत्रात्मक शैली कथा

यो त्यति लोकप्रिय होइन । तर पनि केही कथाहरूले प्रजात्मक शैलीयुक्त कथा लेखेको पाइन्छ ।

ई) डायरी शैली कथा

यसको प्रयोग पनि कम मात्रामा भएको पाइन्छ । (उपाध्याय , २०४९: १५०)

२.५ भाषा शिक्षणमा कथा शिक्षणको प्रयोजन

भाषा शिक्षणका लागि कथालाई निकै उपयोगी बनाउन सकिन्छ । घटनातत्त्व वा कथानक कथाको मूल बिन्दु वा विशेषता हो । उक्त कुराले गर्दा कथाको विषयवस्तु पक्रिन वा बुझ्न शिक्षार्थीहरूलाई सजिलो पर्दछ । फेरि शैक्षणिक दृष्टिले प्रस्तावित कथाहरू जीवन्त वा रोचक घटनासँग सम्बन्धित हुन्छन् । यिनको गुम्फन तथा प्रस्तुतीकरण शिल्पले पनि शिक्षार्थीहरूका लागि कथा ग्राह्य बन्न पुग्छ । विषयवस्तुका

दृष्टिले जटिलता नहुनु, वर्णनात्मक शैली हुनु, भाषामा कथाको प्रभाव हुनु, सरलवाक्य गठन तथा शब्द प्रयोग हुनु आदि कुरा अन्य गद्य विद्याको अपेक्षा कथामा बढी फेला पर्दछ । त्यसैले कथा सामान्य बोध क्षमताको विकासको लागि र विभिन्न विषय क्षेत्रको शब्दभण्डारको विकासको लागि पनि निकै उपयोगी हुने देखिन्छ । पाठ्यपुस्तकमा राखिएका कथाहरू शब्दभण्डार र बोध क्षमताको विकासको लागि विशेष गरेर उपयोग गरिने हुनाले यिनको मुख्य प्रयोजन पाठ्य नै ठहर्छ तर पनि कथालाई श्रव्य र कथ्यको रूपमा अभि लेख्यका रूपमा पनि उपयोग बनाउन सकिन्छ । भनाइको आशय के हो भन्ने पाठ्यपुस्तकका कतिपय कथालाई नमुना मानी वा आधार बनाई शिक्षार्थीहरूलाई कथा भन्न वा सुनाउन र सुन्न लगाउने र त्यसका आधारमा कथा बनाउन वा लेख्न लगाउने गर्न पनि सकिन्छ । कथाका विभिन्न शैलीसँग परिचित भई तदनुरूप कथालेखन शैलीको सामान्य विकास गर्न पनि पाठ्यपुस्तकका कथालाई केही हदसम्म उपयोगी बनाउन सकिने देखिन्छ ।

विभिन्न भाषातत्त्व (व्याकरण) सम्बन्धी अवधारणको विकास गर्न र व्याकरण तत्त्व सम्बन्धी अभ्यासको लागि पनि कथालाई विशेष उपयोगी बनाउन सकिन्छ । उदाहरणार्थ विभिन्न वाक्य गठन, वाक्य सङ्गति, शब्दवर्ग आदिको पहिचान र अभ्यासका लागि विशेष उपयोगी हुन सक्छ । भाषाको प्रयोगगत दृष्टिले कथामा अन्य गद्य विद्याका अपेक्षा विविधता बढी पाइन्छ । यसमा विषयवस्तुगत सघनता कम हुने हुनाले पनि कथा उक्त व्याकरण तत्त्वहरूको पहिचान र अभ्यासका लागि सजिलो सामग्री हुन सक्ने देखिन्छ । कथ्य भाषासँग नजिकिएको लेख्य पाठ्य विधा हुनाले यसलाई उखान-टुक्का जस्ता वाक् पद्धतिहरूको प्रयोग एवं अभ्यासको लागि पनि उपयोग बनाउन सकिन्छ । उक्त कुराका साथै कतिपय कथाहरूलाई द्रुतपठन सीपको विकासार्थ उपयोग गर्नु पनि उपयुक्त हुन्छ । (अधिकारी, २०५०:१६९)

२.६ कक्षा ४ को नेपाली पाठ्यक्रममा उल्लिखित कथा शिक्षणका उद्देश्यहरू

कक्षा ४ प्राथमिक तहको चौथो कक्षा हो । त्यसकारण प्रा.वि.तहलाई दृष्टिगत गरी कक्षा ४ मा कथा शिक्षणका प्रयोजनपरक उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेको पाइन्छ ।

क) नेपाली भाषामा लेखिएका कुरा गति, यति, लय मिलाई शुद्धसँग उच्चारण गर्न र पढ्न सक्ने,

ख) समूहमा छलफल वा कुराकानी गर्दा विषय बुझी आफ्ना मनमा लागेका कुराहरू बुझिने गरी प्रष्टसँग भन्न,

ग) लेख्दा पूर्णविराम, प्रश्नावाचक, अल्पविराम चिन्ह प्रयोग गर्न,

- घ) शुद्धसँग कथाको वाचन गर्न,
- ङ) बोल्दा वा लेख्दा शुद्ध शब्दको प्रयोग गर्न,
- च) सरल भाषामा लेखिएका कुरा पढेर बुझ्न,
- छ) घरायासी र विद्यालय सम्बन्धी चिठी लेख्न,
- ज) उखान टुक्का भन्न,
- झ) शिष्टचार शब्दहरू प्रयोग गरी बोल्न,

प्राथमिक तह नयाँ पाठ्यक्रम (२०६५) अनुसार कक्षा ४ को कथा शिक्षणसँग सम्बन्ध राख्ने प्रयोजनपरक उद्देश्यहरू:

- १) बालकथा र अन्यकथाहरू आनन्द लिने गरी सुन्न,
- २) आफूले जानेका बालकथा, गाउँखाने कथा र चुटुकिला भन्न,
- ३) चित्र हेरेर शब्द भन्न र लेख्न,
- ४) शब्दहरूको शुद्ध र स्पष्ट उच्चारण गर्न,

सुनाइ

- क) साधारण निर्देशन सुनेर पालन गर्न,
- ख) सुरका आधारमा उस्तै जस्ता सुनिने वाक्यहरू सुनेर तिनीहरूको फरक अर्थ बताउन,
- ग) विशेष परिवेशमा भएका कुराकानी, छलफल, वर्णन सुनेर प्रतिक्रिया जनाउन,
- घ) आफ्नो परिवेशमा आयोजना हुने कार्यक्रम सुनेर प्रतिक्रिया दिन,
- ङ) विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट प्रसारित बाल उपयोगी कार्यक्रम सुनेर प्रतिक्रिया जनाउन,

बोलाइ

- क) संयुक्त वर्ण भएका शब्दहरूको शुद्ध उच्चारण गरी स्वभाविक गतिमा बोल्न,
- ख) शिष्टाचारका शब्द प्रयोग गरी बोल्न,
- ग) सामान्य विषयमा धक नमानी शोधपुछ, कुराकानी, प्रश्नोत्तर वर्णन र छलफल गर्न,
- घ) गति, यति मिलाई आफूले जानेका बालकथा, गाउँखाने कथा र चुटुकिला भन्न,
- ङ) साधारण विषयमा हाउभाउ सहित संवाद तथा अभिनय गर्न,

पढाइ

- क) गति, यति र लय मिलाई पढ्न,
- ख) कथाका पाठहरू पढी बुझ्न,

- ग) बाल साहित्यहरू सस्वर र मौन रूपमा पढ्न,
- घ) पोष्टर, भित्तेपात्रो, हस्तलिखित सामग्री आदि पढ्न,
- ङ) चिठीपत्र, समाचार र अन्य विवरणहरू पढ्न,

लेखाइ

- क) चित्र तथा अन्य सरल विषयवस्तुको लिखित वर्णन गर्न,
- ख) हिज्जे मिलाएर शब्द लेख्न,
- ग) बान्की मिलेका वर्णहरू ठीक दुरीमा लेख्न,
- घ) शुद्ध र सफासँग अनुलेखन गर्न,
- ङ) सरल अनुच्छेदको श्रुतिलेखन गर्न,
- च) निर्देशनका आधारमा तथा स्वतन्त्र रूपमा छोटो रचना तयार गर्न,

वर्तमान् २०६५ अनुसार प्राथमिक शिक्षाका उद्देश्यहरू

१. राष्ट्र, राष्ट्रिय एकता र लोकतान्त्रिक संस्कारको भावना पैदा गराइ नैतिकता अनुशासन र स्वावलम्बन जस्ता सामाजिक एवं चारित्रिक गुणको विकास गर्ने ।
२. आधारभूत भाषिक तथा गणितीय सीप विकास गर्ने ।
३. विज्ञान सूचना प्रविधि वातावरण र स्वास्थ्य सम्बन्धी आधारभूत ज्ञान तथा जीवनोपयोगी सीपको विकास गर्ने ।
४. कला सौन्दर्य प्रति अभिरूचि जगाई सिर्जनशील सीपको विकास गर्ने ।
५. विभिन्न जातजाति, धर्म, भाषा, संस्कृति र क्षेत्रप्रति समभाव जगाई समावेशी समाजको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने ।
६. मानवअधिकार तथा सामाजिक मूल्य मान्यताप्रति सचेत भई जिम्मेवारपूर्ण आचरणको विकास गर्ने ।

अध्याय- तीन

३. तुलनात्मक विश्लेषण खण्ड

३.१ विषयवस्तुका आधारमा कथाको तुलना

मेरो नेपाली किताब र साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाका विषयवस्तु, सङ्ख्या र अङ्कभारलाई निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका-१

क्र. सं.	प्रकार	मेरो नेपाली किताब		साहित्यवाटिका	
		सङ्ख्या	अङ्कभार	सङ्ख्या	अङ्कभार
१	लोककथा	१	१५	२	१५
२	पौराणिक कथा	२		२	
३	ऐतिहासिक कथा	-		-	
४	आधुनिक कथा	२		१	
५	नैतिक कथा	१		१	
	जम्मा	६	१५	६	१५

माथिका तालिकाबाट के बुझिन्छ भने 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा कथाको सङ्ख्याबराबर रहेको र अङ्कभार पनि समान नै रहेको छ । मेरो नेपाली किताबमा लोक, पौराणिक, आधुनिक र नैतिक कथाहरू समावेश छन् भने, साहित्य वाटिकामा पनि सोही अनुसार लोक, पौराणिक, आधुनिक र नैतिक कथाहरू समाविष्ट गरिएको छ भने, दुवै पाठ्यपुस्तकमा ऐतिहासिक कथा समावेश गरिएको छैन । मेरो नेपाली किताबमा पौराणिक र आधुनिक कथाको सङ्ख्या २/२ वटा रहेका छन् भने लोक नैतिक कथा १/१ वटा समावेश गरिएको छ । त्यस्तै नेपाली साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकमा लोक पौराणिक कथा २/२ वटा समावेश गरिएको छ भने आधुनिक र नैतिक कथा १/१ वटा समाविष्ट गरिएको छ ।

३.१ विषयवस्तुका आधारमा कथाको तुलना

क) लोककथा

गाउँघरमा प्रचलित लोकलयमा आधारित परम्परागत लिखित वा अलिखित रूपले चल्दै आएका रोचक ज्ञानवर्द्धक कथाहरू यस अन्तर्गत राखिएको छ । लोककथाबाट भाषिक सीपको अतिरिक्त दैनिक एवम् राष्ट्रिय जनजीवनका विविध पक्षहरू झल्काउने किसिमका पाठहरू समावेश गरिने र यसभित्र दन्त्य कथाहरू पनि समावेश गरिएका छन् । जस मध्ये 'मेरो नेपाली किताब' मा 'बजालौरी डाडडुड' नामक लोककथा समावेश गरिएको छ । 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा 'कुकुर र चोर' र 'मूर्ख बाँदर' कथाहरूलाई लोककथाको रूपमा समावेश गरिएको छ ।

ख) पौराणिक कथा

पुराण,वेद,रामायण,महाभारत एवम् अन्य धार्मिक ग्रन्थहरू आदिमा उल्लेख भएका धार्मिक विषयवस्तुमा आधारित प्राचीन परम्पराको गौरव बढाउने खालका आधुनिक तथा वर्तमान युग चेतनालाई प्रतिबिम्बित गर्ने खालका पौराणिक कथामा समावेश गरिएको छ । यस्ता कथाहरू स्वदेशी र विदेशी दुवै विषय वस्तुमा आधारित हुनुपर्ने कुरा पाठ्यक्रममा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । जसअनुसार 'मेरो नेपाली किताब' मा पौराणिक कथाको रूपमा 'धनको घमण्ड' र सत्यकामको अठोट नामक कथाहरू समावेश गरिएका पाइन्छन् । यी दुवैकथा हिन्दु धर्मसँग सम्बन्धित महाभारत एवं बौद्धधर्म ग्रन्थमा उल्लेख भएको विषयवस्तुमा आधारित देखिन्छ ।

'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा पौराणिक कथा अन्तर्गत युङ्गलेमा र 'पाँच पाण्डव' नामक दुईवटा कथाहरू समावेश गरिएका छन् युङ्गलेमा कथामा जाम्बिया देशको एक जङ्गलमा रहेका 'हिमालयका भगवान' लाई चराचुरुङ्गी र जनवारहरूले दौडेर भेट्ने त्यसपछि वर्षा हुने मान्यता अनुसार वर्षा भएको कुरालाई कथामा उल्लेख गरिएको छ भने 'पाँच पाण्डव' कथाले महाभारतमा आधारित कथावस्तुलाई समेटेको छ । यो कथामा सत्यवादी पाण्डवहरूको विजय र असत्यवादी कौरवहरूको पराजयलाई चित्रण गरिएको छ ।

ग) ऐतिहासिक कथा

इतिहासमा घटेका घटनाहरूलाई कथावस्तुमा समाविष्ट गरिएका कथाहरू ऐतिहासिक कथा अन्तर्गत पर्दछन् । त्यस्तै 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका'मा ऐतिहासिक कथाका रूपमा कुनै पनि कथाहरू समावेश गरिएको छैन । 'मेरो नेपाली किताब'मा 'सत्यकामको अठोट' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट

गरिएका कथाहरू क्रमशः सत्य कामको अठोट र पाँच पाण्डव ऐतिहासिक जस्तो लागेपनि धर्मसँग सम्बन्धित भएकाले पौराणिक कथाका रूपमा राखी अध्ययन गरिन्छ ।

घ) आधुनिक कथा

समसामयिक युगजीवनका विविध पक्षहरूलाई उद्घाटन गरी युगीन चेतना र उद्बोधन गराउने खालका कथालाई आधुनिक कथाको रूपमा लिइएको यस्ता कथाहरू स्वदेशी र विदेशी दुवै विषयवस्तुमा आधारित हुन सक्छन् । 'मेरो नेपाली किताब' पाठ्यपुस्तकमा आधुनिक कथा स्वरूप 'दाजुभाइ र बूढाबा', 'पछुतो' नामक दुईओटा कथाहरू समावेश गरिएको पाइन्छ । 'दाजुभाइ र बूढाबा' कथामा गोपाल र विमल भन्ने दुईजना दाजुभाइ असल बूढाबाको सङ्गतले गुणी, उपकारी एवं सज्जन बनेका छन् भने 'पछुतो' कथामा पण्डित बाजेले दलित मसिनेलाई गरेको अभद्र व्यवहार र अत्यचार तर अन्त्यमा मसिनेकै रगतले गर्दा आफू बाँचेको कुरा थाहा पाए पछि पण्डित धनपति बाजेले गरेको पछुतोलाई कथामा चित्रण गरेको पाइन्छ ।

त्यस्तै गरी 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा 'असल र खराब मित्र' नामक आधुनिक कथा समावेश गरिएको छ । यस कथामा काग र मृग असल साथी बीचमा भए गरेका भलाकुसारी एवं घनिष्टता र खराब मित्र स्यालको सङ्गतले मच्चिएको रणालको एवं दुःखीत अवस्थाको वारेमा चरित्रचित्रण गरिएको छ । यस कथाबाट असल मित्र वन्नु पर्छ खराब हैन भन्ने सन्देश पाइन्छ ।

ङ) नैतिक कथा

पञ्चतन्त्रका कथा नैतिकताका कथा, महाभारतका कथा सामाजिक कथा आदिलाई नैतिक कथाका रूपमा लिन सकिन्छ । जसअनुसार 'मेरो नेपाली किताब'मा नैतिक कथाको रूपमा 'नीमको पात' नामक कथा समावेश गरिएको छ । यसकथामा एक जना राजकुमार ज्यादै उदण्ड र घमण्डी थियो त्यसकारण राजा धेरै चिन्तित थिए तर बुद्धको शरणमा परेपछि राजकुमारको स्वभावमा सकारात्मक परिवर्तन भएको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

'नेपाली साहित्य वाटिका'मा पनि एउटा नैतिक कथा समाविष्ट गरिएको छ । पाठ्यपुस्तकमा 'विधवा र डाक्टर' कथामा विधवा धनी तर आँखाकी रोगी थिइन् तसर्थ उपचारका लागि डाक्टरको नियुक्ति गरियो । डाक्टरले विधवाको आँखाको उपचार गर्ने क्रममा सबै बहुमूल्य सामानहरू चोरेर लानु , त्यसपछि मात्र आँखाको उपचार गर्नु , विधुवा निको हुनु तर बहुमूल्य सामानहरू नदेख्नु , न्यायधिसकामा नालिस दिनु , आफ्नो गलतिको प्रायश्चित गर्दै डाक्टरले सबै सामानहरू फिर्ता गर्नु जस्ता विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ अनुच्छेद र शब्दसङ्ख्याका आधारमा कथाको तुलना:

मेरो नेपाली किताब र साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका अनुच्छेद र शब्द संख्यालाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २

मेरो नेपाली किताब				नेपाली साहित्य वाटिका			
क्रसं	कथा	अनुच्छेद	शब्द संख्या	क्रसं	कथा	अनुच्छेद	शब्दसंख्या
१	धनको घमण्ड	१०	३५९	१	असल र	१३	७०७
२	नीमको पात	११	४१४	२	खराब मित्र	१०	७०९
३	दाजुभाइ र	१०	५३७	३	युङ्गलेमा	९	४२२
४	बूढाबा	९	४८६	४	विधवा र	८	३६५
५	बाजालौरी	२१	५५३	५	डाक्टर	१२	४१२
६	डाङ्डुङ् पछुतो सत्यकाको अठोट	११	४५७	६	कुकुर र चोर मूर्ख बाँदर पाँच पाण्डव	९	५२०
	जम्मा	७२	२८० ५		जम्मा	६०	३१२७
	औषत	१२	४६७. ५		औषत	१०	५२१.१६

अनुच्छेद र शब्द संख्याका हिसाबले तुलना गर्दा 'मेरो नेपाली किताब' मा समावेश गरिएका कथाहरूमा जम्मा अनुच्छेद र शब्द सङ्ख्याक्रमशः ७२ र २८०५ रहेका छन् । यसलाई औषतमा हेर्दा क्रमशः १२ र ४६७.५ हुन आउछ । मेरो नेपाली किताबमा समावेश गरिएका कथाहरूलाई हेर्दा सबभन्दा धेरै अनुच्छेद संख्यामा भएको कथा 'पछुतो' हो जसमा २१ वटा अनुच्छेद छन् भने सबभन्दा कम अनुच्छेद भएको कथा 'बाजालौरी डाङ्डुङ्' रहेको छ । सो कथा ९ वटा अनुच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । त्यस्तै शब्द सङ्ख्याका आधारमा सबैभन्दा धेरै धेरै शब्द सङ्ख्या भएको कथा 'पछुतो' रहेको छ । उक्त कथाहरूमा क्रमशः ३९५ र ५५३ शब्द सङ्ख्या छन् । 'पछुतो' कथा संवादात्मक शैलीमा भएकोले धेरै अनुच्छेद र सङ्ख्या हुन गएको हो ।

‘नेपाली साहित्य वाटिका’ पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरूमा कुल अनुच्छेद ६० र कुल शब्द सङ्ख्या ३१२७ रहेको छ भने औषत अनुच्छेद र शब्द सङ्ख्याक्रमशः १० र ५२१.१६ छ र सबभन्दा धेरै अनुच्छेद र शब्द सङ्ख्या भएको कथा क्रमशः ‘असल खराव मित्र’ र ‘युङ्गलेमा’ हो जसमा १३ अनुच्छेद र ७०९ शब्द सङ्ख्या छन् । कम अनुच्छेद र शब्द सङ्ख्या भएको कथा पनि ‘कुकुर र चोर’ नै हो । जसमा ८ अनुच्छेद र ३६५ शब्द संख्यामा रहेको छन् भने जुन औषत भन्दा कम छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा दुवै पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएको कथाहरूमा अनुच्छेद र शब्द सङ्ख्याको वितरण त्यति नमिलेको भन्न मिल्दैन तापनि पाठगत हिसाबले हेर्दा एक अर्को कथामा भएका अनुच्छेद र शब्द सङ्ख्याभन्ने अन्तर देखिन्छ, यस्तो हुनु राम्रो होइन । औषत रूपमा हेर्दा अनुच्छेदका हिसाबले नेपाली साहित्य वाटिका उपयुक्त रहेको छ भने शब्द सङ्ख्याको आधारमा मेरो नेपाली किताबका कथाहरू उपयुक्त देखिन्छन् ।

अध्याय -चार

सीपगत दृष्टिले सम्बद्ध कथाहरूको तुलना

क) सुनाइ सीप

सबै कथाहरू श्रवणीय नै हुन्छन् तर सबै किसिमका कथाहरूले एकै किसिमको क्रियकलापहरूबाट सुनाइ सीप गर्छन भन्ने चाहिँ होइन । कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिन्छ । कथाहरू फरक फरक ढाँचा, किसिम र विषयवस्तुमा आधारित हुन्छन् । सुनाइ सीप विकास गर्नको लागि श्रुतिलेख, श्रुतिरचना, बुदाँटिपोट, श्रुतिबोधात्मक प्रश्नोत्तर आदि जस्ता कार्यकलाप कथा शिक्षणबाट गराउन सकिन्छ । सुन्न मनपर्ने खालका कथाहरू मनोरञ्जन प्रदान गर्ने खालका, कौतुहल जगाउने खालका र सरल भाषाशैली (स्तरअनुसारका) भएका हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यस्ता कथाहरू विद्यार्थीहरूले आनन्द मान्दै ध्यान दिएर सुन्छन् ।

मेरो नेपाली किताबमा समावेश गरिएको 'बजालौरी डाड्डुड' लोककथा 'दाजुभाइ र बूढाबा' र 'पछुतो', जस्ता आधुनिक कथाबाट विद्यार्थीहरूले मनोरञ्जनात्मक तरिकाले सुनी कथा बुझ्न सक्छन् । यस्ता कथाको सोधाइबाट श्रुतिबोधात्मक प्रश्नोत्तर गरेर विद्यार्थीहरूको बोध क्षमतामा बृद्धि गराउन सकिन्छ । यस्ता कथाहरू सुनेर विशुद्ध मनोरञ्जनात्मक प्राप्त गर्न मात्र नभई कथाले दिन खोजेको मूल शिक्षा ग्रहण गर्नुहुन्छ । त्यस्तै सुनाइ सीप विकासमा आधुनिक तथा वर्तमान् युग चेतनालाई प्रतिबिम्बित गर्ने खालका पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित कथाहरूबाट टेवा पुग्न सक्छ । त्यस्ता कथाहरू विश्लेषणात्मक सीप विकास गर्न सक्षम हुन्छन् । विश्लेषणात्मक सुनाइबाट सम्बन्धित विषयको विवेचना, विश्लेषण गर्नु, टीकाटिप्पणी गर्नु, र खण्डनमण्डन गर्नु, आफ्नो पक्ष प्रस्तुत गर्नु आदि कार्यकलाप गराउन सकिन्छ । सुनाइमा विश्लेषणात्मकता यसको उच्चस्तरीय अपेक्षा हो र सुनाइमा सिर्जनात्मक क्षमताको विकासलाई बढाउने दृष्टि पनि यही नै हो । उक्त किसिमको सुनाइ क्षमता साना कक्षामा विद्यार्थीहरूमा ज्यादै कम मात्रामा विकास गर्न सकिन्छ ।

मेरो नेपाली किताबमा, 'धनको घमण्ड', 'सत्यकामको अठोट' नामक पौराणिक कथाहरूबाट पनि विश्लेषणात्मक सुनाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । उक्त कथाहरू एकाग्र भई सुनेर मनोरञ्जन लिनका अलवा विश्लेषण क्षमतामा पनि बृद्धि गर्न सकिन्छ । उक्त कथाहरूले मनोरञ्जनात्मक सुनाइ सीप विकास गरेर श्रुतिबोधात्मक प्रश्नोत्तर गरी कथाहरूबाट विश्लेषणात्मक सुनाइ सीप विकास सम्बन्धित विषयको विवेचना विश्लेषण गर्ने टिकाटिप्पणी गर्ने खण्डनमण्डन गर्ने आफ्नो पक्ष प्रस्तुत गर्ने क्षमता विकास गर्न सकिन्छ भने नेपाली साहित्य वाटिकाका पौराणिक कथाहरू 'युङ्गलेमा' र 'पाँच पाण्डव' वाट पनि माथि उल्लिखित सीपको विकास गर्न सकिन्छ ।

समग्रमा हेर्दा 'मेरो नेपाली किताब' पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरू 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकको तुलनामा सुनाइ सीप विकासमा बढी जोड दिएको पाइन्छ । आधुनिक कथाहरू 'मेरो नेपाली किताब' मा क्रमश दुई ओटा समावेश गरिएकोले सुनाइसीप विकासमा पुष्टि गरेको पाइन्छ । त्यस्तै 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा लोककथा दुईटा र आधुनिक कथा एउटा गरी तीनओटा कथा मनोरञ्जनात्मक सीप विकासमा टेवा पुऱ्याउने खालका छन् यिनै कथाहरूमा सुनाइ सीप सम्बन्धी भिन्नता हुन । मेरो नेपाली किताब र नेपाली साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकमा विश्लेषणात्मक सुनाइ सीप विकास गराउने कथाहरू क्रमश : दुई र एक ओटा छन् ।

ख) बोलाइ सीप

मौखिक अभिव्यक्ति सीपलाई बोलाइ सीप भनिन्छ । सबै कथाहरू बोलेर नै अभिव्यक्त गरिन्छन् । छलफल, प्रश्नोत्तर, कथाकथन, घटना वर्णन खास परिस्थिति वा समस्याहरूवारे विचार व्यक्त गर्ने आदि जस्ता क्रियाकलापहरू गराउन सकिन्छ । बोलेर अभिव्यक्त गर्न सघाउने कथाहरू संवाद शैलीयुक्त, मनोरञ्जनपूर्ण, सरल भाषाशैलीयुक्त (स्तर सुहाउदो) थैगो, निपात, उखान, टुक्का आदि समावेश भएका कथाहरू पर्दछन् । त्यस्ता कथाहरूले बोलाइ सीप विकासमा जोड दिन्छन् । बोलाइ आत्म प्रकाशनको अभिन्न र सरलतम उपाय हो । 'मेरो नेपाली किताब'मा समावेश गरिएका 'पछुतो', 'धनको घमण्ड', 'दाजुभाइ र बूढाबा' आदि जस्ता कथाहरूमा माथि उल्लेखित गुण पाउन सकिन्छ । उक्त कथाहरू भित्र समाविष्ट विषयको वारेमा कक्षामा छलफल गराइ निर्धक्क साथ नहडबडाइ बोल्ने अभ्यास गराउन सकिन्छ । उक्त कथाहरूको माध्यमबाट बोध प्रश्नोत्तर गराई विद्यार्थीहरूमा बोध क्षमताका साथै अभिव्यक्ति क्षमता वृद्धि गर्न सकिन्छ र मनोरञ्जनात्मक कथाहरू पढ्न वा भन्न लगाई प्रभावकारी किसिमको अभिव्यक्ति क्षमता विकास गर्न सकिन्छ ।

दुवै पाठ्यपुस्तकका कथाहरू भित्र समाविष्ट विषयवस्तुका वारेमा कक्षामा छलफल गराइ निर्धक्क साथ नहडबडाइ बोल्ने अभ्यास गराउन सकिन्छ । त्यस्तै 'सत्यकामको अठोट' र 'धनको घमण्ड' नामक कथाबाट पनि बोलाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । उक्त कथाबाट प्रश्नोत्तर, घटनावर्णन, कुनैखास परिस्थिति वा समस्यावारे विचार व्यक्त गर्न, परिचर्चा गर्न आदि जस्ता क्रियाकलाप गराई बोलाइ सीप प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । 'दाजुभाइ र बूढाबा' 'पछुतो', 'नीमको पात', आदि जस्ता कथाहरूमा संवादात्मक अभिव्यक्ति पाइन्छ । यस्ता अभिव्यक्तियुक्त कथाहरूबाट अझ बोलाइ सीप प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । उक्त कथाहरूमा भएका पात्रहरूद्वारा ज्ञान र संवादात्मक अभिव्यक्ति क्षमताको विकास र वृद्धि गराउन सकिन्छ ।

‘नेपाली साहित्य वाटिका’ किताबमा समावेश गरिएका कथाहरूद्वारा पनि बोलाइ सीप विकासमा अवश्य मद्दत गर्दछन् । आत्मालाप र संवाद शैलीमा रचिएका ‘असल र खराब मित्र’ र ‘विधवा र डाक्टर’ नामक कथाहरूले विद्यार्थीहरूलाई मनोरञ्जनको साथै विविध पक्षको ज्ञान दिन सक्षम देखिनेछन् । यी कथाहरूका शैली सरल छ । विद्यार्थीको क्षमता अनुसारका छन् । यिनमा निहित विषयवस्तु पनि आकर्षक छन् । त्यसैले उक्त कथाहरूबाट बोलाई सीप विकासका कार्यकलापहरू बोध, प्रश्नोत्तर, कथाकथन, संवाद गराई बोलाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । त्यस्तै ‘मूर्खबाँदर’ ‘युङ्गलेमा’ जस्ता कथाहरूबाट पनि अझ बोलाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा ‘मेरो नेपाली किताब’मा समावेश गरिएका कथाहरूमा संवादशैली निहित भएकाले र आधुनिक कथाहरू दुई ओटा अनि लोककथा एउटा भएकाकारण बोलाइ सीप विकासमा प्रश्रय दिने खालका देखिन्छन् । भने अन्य कथामा निहित विषयवस्तुको प्रस्तुतिले पनि बोलाइ सीप विकासमा टेवा दिएको पाइन्छ । त्यस्तै ‘नेपाली साहित्य वाटिका’ पाठ्यपुस्तकमा आत्मालाप र संवाद जस्ता कुराको अवस्था अलि कमजोर नै देखिन्छ र मनोरञ्जक विषय भएका तीनओटा कथा, एउटा आधुनिक र दुईओटा लोककथाहरू बढीमात्रमा अभिव्यक्ति सीपमा जोड दिएका छन् । संवादशैली भएका कथा ‘मेरो नेपाली किताब’ मा तीनओटा रहेकाछन् भने ‘नेपाली साहित्य वाटिका’ मा पनि तीनै ओटा रहेका छन् तर पनि कथाका विषयवस्तुबाट भने मेरो नेपाली किताबमा अभिव्यक्ति सीप विकासमा बढी प्रभावकारी देखिन्छ । कथाले बढी मात्रमा बोलाइ सीप विकासलाई प्रश्रय दिएको पाइन्छ ।

ग) पढाइ सीप

पढाइ भनेको लिपिबद्ध मात्रमा उत्तारिएको ज्ञान एवम् सूचनालाई पाठकद्वारा आफ्ना मस्तिष्कले सङ्गठित गर्ने सीप हो । पढाइ सीप विकास गर्नका लागि पनि कथा विधा एक महत्वपूर्ण तत्त्व हो । पढाइ मुख्यतः दुई तरिकाले गर्न सकिन्छ, सस्वर पठन र मौन पठन । सस्वर पठन विशेष गरी साना कक्षाका बालबालिकाहरूका लागि महत्वपूर्ण हुन्छ भने मौन अपेक्षित ठूला कक्षाका लागि पढाइ सीप विकासमा कथा विधाको ठूलो महत्व छ ।

कक्षा ४ मा समावेश गरिएको कथाहरू पनि विद्यार्थीहरूको पढाइ सीप विकास गर्न अवश्य सक्षम छन् । पढाइ सीप विकासका लागि सस्वर र मौन पढाइका तरिकाहरू अपनाउन सकिन्छ । ‘मेरो नेपाली किताब’ मा समावेश गरिएको लोककथामा ‘बाजालौरी डाड्डुडु’ कथामा रमरम बौद्धिकता भए पनि विषयवस्तु रहस्यमय भएकाले सस्वर वाचन गराई ठीक किसिमको अभिव्यक्ति, ढङ्ग ढाँचा,मिलाई पढ्न लगाएर त्यस कथा भित्रबाट बोधप्रश्नोत्तर गराउन सकिन्छ । त्यसैगरी शुद्ध शब्दोच्चारणको शुद्धता जाँच गरी

त्यसमा सुधार ल्याउन सकिन्छ । त्यस्तै 'घनको घमण्ड' र 'पछुतो' जस्ता लोकथामा कौतूहल जोगाउने विषयवस्तु र अलि गम्भीर भई विचार गरेर ज्ञान लिनुपर्ने जस्ता रोमान्टिक पाराका विषयवस्तु पनि सस्वर वाचन गराई सबै विद्यार्थीहरूको बोध उच्चारण र ठीक किसिमको ढङ्गले पढ्ने सीप विकास गराउन सकिन्छ । कौतूहलता, हास्यात्मकता आदि जगाउने विषयवस्तु मौन पढ्न गराउदा विद्यार्थीहरूमा आनन्द मानेर सबैलाई प्रभावकारी ढङ्गले पढेर सुनाउने, इच्छा नपुगी अलिक खल्लो नलाग्ला भन्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी सत्य कामको अठोट नामक ऐतिहासिक एवं पौराणिक कथाबाट पनि पढाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । आधुनिक पाराले देखिएपनि पुरानो र इतिहासको विषय घटनामा आधारित भएकोले यी कथाहरूमा समावेश भएका विषयहरू बढी बोध क्षमता बृद्धि गर्न सक्षम देखिन्छ । यस्ता कथालाई सस्वर र मौन पढ्न दुवै प्रकारले बोध क्षमतामा बृद्धि ल्याउन सकिन्छ । अझ यस्ता कथा सस्वर भन्दा मौन पठन गराउन पनि सकिन्छ । किनकि सस्वर पढाइबाट ठीक गति, यति र विराम चिन्हको ख्याल गरी पढ्न, शुद्ध वर्ण शब्दोच्चारण गर्न पोख्त भएपछि विद्यार्थीलाई बोध क्षमताको विकास गर्न मौन पढाइतिर प्रेरित गर्न आवश्यक हुन्छ, र एकैचोटी ठूलो कक्षामा गएर मौन पढाइको अभ्यास गर्न उपयुक्त नहुन सक्छ । माथि उल्लेखित पौराणिक विषयमा हास्यास्पद विषय पनि पाइदैन । कथाको शैलीमा कथामा दिन खोजेको शिक्षा, घटनाको बोध, गराउन सकिने खालको कथा भएकाले मौखिक पठनको विकास गराई बोध क्षमता विकास गर्न सकिन्छ । त्यस्तै 'नीमको पात' जस्तो नीतिकथामा पनि सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित राखेर कथामा विभिन्न नीति नियमबारे उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस कथामा सस्वर वाचन र मौन वाचन गराई सबै किसिमका पढ्ने सीप विकास गराउन सकिन्छ । सो कथाभित्र असल गुरुको सङ्गतबाट खराब बालक कसरी सुधिएको छ, भन्ने कुरालाई चित्रण गरेको पाइन्छ ।

त्यस्तै नेपाली साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका लोककथाहरू 'कुकुर र चोर', 'मूर्ख बाँदर' एवम् 'असल खराब मित्र' जस्ता आधुनिक कथाको मौन पढाइलाई भन्दा सस्वर पढाइको अपेक्षा गरेको छ । किनकि त्यस्ता कथा सस्वर पठन गरेर सबैको अगाडि ठीक ढङ्गमा वर्ण र शब्दको उच्चारण गरी ठीक गति, यति र ढङ्ग ढाँचा मिलाई धेरै जनाको बीचमा पढ्दा बढी प्रभावकारी र आनन्द लिन सक्छन् त्यस्तै 'विधवा र डाक्टर' र 'पाँच पाण्डव' जस्ता नैतिक एवम् पौराणिक कथामा मनोरञ्जन पनि रमरम अवश्य नै पाइन्छ, तर यो कथाहरूलाई मौन रूपमा पढेर मुख्यगरी बोध क्षमता विकास गर्न सकिन्छ । सस्वर पढ्नका लागि अपेक्षित वातावरण पनि यी कथाहरूमा तयार भएको पाइदैन । यस्ता कथाहरूबाट मौन पठन् कला विकास गर्न सकिन्छ । विद्यार्थीहरूलाई मनमनै पढ्न लगाई कथामा निहित भावको पहिचान गर्न, मुख्य कुराको बोध गर्न, मुख्य-

मुख्य बुँद्धहरू पत्ता लगाउने प्रस्तुत भावप्रति आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्ने आदि जस्ता क्रियाकलाप गराउन सकिन्छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' दुवै पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएको सबै कथाहरूबाट पढाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । साना कक्षाका निमित्त उपयुक्त मानिने सस्वर पठन्लाई मेरो नेपाली किताबले बढी प्रश्रय दिएको पाइन्छ भने नेपाली साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकले अपेक्षाकृत रूपमा कमै रहेको भान हुन्छ । मेरो नेपाली किताब र नेपाली साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकमा मौन पठन कला सीप विकासको लागि कथाका सङ्ख्यात्मक प्रस्तुति मा चाहिँ समानता पाइन्छ ।

घ) लेखाइ सीप

सबै किसिमका कथाहरूबाट लेखाइ सीप विकास गराउन सकिन्छ । कुनै कथाहरूबाट लेखन सीप विकासको एकथरी कार्यकलाप गराउन सकिन्छ भने कुनैबाट अर्का थरी । किनकि कथामा निहित विषयबस्तुका प्रस्तुति फरक फरक किसिमका हुन्छन् । लेखाइ सीप विकास गर्नका लागि कथा शिक्षणबाट अनुभव वा घटनावर्णन, अनुलेखन, श्रुतिलेखन, अनुच्छेदलेखन, बुँदाटिपोट, भावविस्तार, सारांशलेखन, प्रश्नोत्तरलेखन, कथालेखन आदि जस्ता कार्यकलाप गराउन सकिन्छ ।

'मेरो नेपाली किताब'मा समावेश गरिएको कथाहरूबाट लेखाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । ती कथाहरूबाट लेखाइ सीप विकासका विभिन्न कार्यकलापहरू गराउन सकिन्छ । लोककथा र आधुनिककथाहरू क्रमशः 'बजालौरी डाडडुड' र 'दाजुभाइ र वूढाबा', 'पछुतो' आदि जस्ता कथाहरूबाट सिर्जनात्मक लेखन सीप विकास गर्न सकिन्छ । यी कथाहरूमा मनोरञ्जक विषय, सामाजिक घटनावस्तुमा आधारित मनोवैज्ञानिक र संवादात्मक आत्मालापको प्रस्तुति पाइन्छ । यस्ता कथाहरूको माध्यमबाट कक्षा-४ का स-साना विद्यार्थीहरूलाई आ-आफ्नो समाजमा घटेका वा घट्न सक्ने त्यस्तै घटनालाई कथावस्तु बनाई कथा लेखनमा प्रेरित गर्न सकिन्छ । साथै गाउँघरमा प्रयोग गरिने उखान टुक्काको टिपोट गर्न पनि लगाउन सकिन्छ । यस्ता कथाहरूबाट प्रश्नोत्तर लेखन, कथालेखन, उखानलेखन, टुक्कालेखन, अनुभवलेखन आदि जस्ता क्रियाकलाप गराई लेखन सीप विकास गर्न सकिन्छ ।

त्यस्तै 'धनको घमण्ड' र 'सत्यकामको अठोट' जस्ता पौराणिक कथाहरूबाट घटना वर्णन, पात्रवर्णन, अनुलेखन, प्रश्नोत्तरलेखन, भनाइहरूलेखन, शब्दकोअर्थ लेखन, बुँदालेखन जस्ता कार्यकलाप गराई लेखन सीप विकास गराउन सकिन्छ । 'दाजुभाइ र वूढाबा' जस्ता संवादात्मक शैलीमा लेखिएका कथाहरूबाट संवाद लेखन सीप विकास गर्न सकिन्छ ।

'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका 'कुकुर र चोर' र 'मूर्ख बाँदर' जस्ता लोककथाहरूबाट विशेष गरी सृजनात्मक लेखन सीप विकास गर्न सकिन्छ ।

यिनमा निहित विषयवस्तु मनोरञ्जन र सरल भाषाशैली समाविष्ट छन् । मनोवैज्ञानिक र सामाजिक विषय भएकाले गर्दा उक्त कथाहरूले सिर्जनात्मक लेखन विकासमा जोड दिन्छन् । त्यसैगरी 'युङ्गलेमा' र 'पाँच पाण्डव' नामक पौराणिक कथाहरूबाट लेखन, सीपका घटना, वर्णन, अनुलेखन, नक्कल, प्रश्नोत्तर, बुँदा टिपोट आदि जस्ता कार्यकलाप गरी लेखन सीप विकास गर्न सकिन्छ । नेपाली साहित्य वाटिकामा समाविष्ट कथाहरू मौन पठन गराई प्रश्नोत्तर लेख्ने मुख्य मुख्य बुँदाहरू टिपोट गर्ने, शब्दको अर्थ लेख्ने, सङ्क्षेपीकरण गरी लेख्ने भनाईहरू लेख्ने आदि जस्ता कार्यकलापहरू गराई विद्यार्थीहरूको लेखन सीप विकास गर्न सकिन्छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा दुवै पाठ्यपुस्तकमा सिर्जनात्मकलेखन सीप विकासमा बढी जोड दिएको पाइन्छ । प्रश्नोत्तर, शब्दार्थ, प्रश्नोत्तर, अनुलेखन, सङ्क्षेपीकरण आदि जस्ता कार्यकलाप गराउने विषयवस्तु समावेश भएमा कथाहरू भने दुवैमा समान सङ्ख्यामा समावेश गरिएको पाइन्छ । सिर्जनात्मक लेखन,सीप विकास गराउन सकिने कथाहरूपनि माथि उल्लेखित कार्यकलाप गराउन नसकिने चाँहि होइनन् ।

अध्याय -पाँच

नमुना अभ्यासको तुलना

५.१ अभ्यासगत विविधताको तुलना:

अभ्यासगत विविधताका दृष्टिले हेर्दा 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरूमा फरक-फरक किसिमको नमुना अभ्यास दिएको देखिन्छ। 'मेरो नेपाली किताब'मा समाविष्ट कथाहरूमा नमुना अभ्यासको संरचनाको ढाँचा लगभग एकै किसिमको देखिन्छ। सबभन्दा पहिला सुन र भन त्यसपछि कथा पालैसँग पढेर सुनाऊ र सच्याएर कापीमा सार जस्ता प्रश्नहरू सबै अभ्यासहरूमा समावेश गरेको देखिन्छन्। चौथो नम्बरमा शब्द र अर्थको जोडा मिलाउने, पाँचौं नम्बरमा उत्तर भन्ने प्रश्नहरू, छैटौं र सातौं नम्बरमा क्रमशः पढ र लेख अर्थ खुल्ने गरी वाक्यमा प्रयोग गर। त्यसपछि आठौं नम्बरमा तलका भनाइहरूलाई क्रम मिलाई लेख, नौं नम्बरमा उत्तर लेख, दशौं र एघारौं नम्बरमा क्रमशः तलका भनाइ पढ र त्यसबाट तिमीले बुझेका कुरा लेख, उदाहरण हेरी वाक्य परिवर्तन गर (व्याकरण) जस्ता अभ्यासहरू समावेश गरिएको छ। व्याकरणसम्बन्धी अभ्यास अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, लिङ्गको प्रयोग, वचन, मिल्ने शब्द खाली ठाँउमा लेखी वाक्य पुरा गर्ने आदि प्रकारका प्रश्नहरू समावेश गरेका छन्। प्रत्येक नमुना अभ्यासको अन्त्यमा सिर्जनात्मक प्रश्नहरू पनि राखेका छन्।

'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा कथाहरू समावेश गरिएका नमुना अभ्यासको ढाँचा 'मेरो नेपाली किताब' मा समाविष्ट कथाहरूमा नमुना अभ्यासको भन्दा भिन्नै किसिमको छ। नमुना अन्तर्गत क्रमशः उत्तर लेखी कसले कसलाई भनेको हो, जोडा मिलाऊ, हो कि होइन लेख, ठीक बेठिक छुट्याऊ, वाक्यमा प्रयोग गर्ने, चित्रमा के-के छन्, वर्णन गर, खाली ठाँउ भर, शब्दको प्रयोग गरी वाक्य बनाऊ, सस्वरवाचन गर्ने र अन्त्यमा व्याकरण सम्बन्धी नाम, सर्वनाम, क्रिया, चिन्हको प्रयोग, काल, पर्यावाची शब्द, विपरीतार्थी शब्द आदि र प्रत्येक पाठका अन्त्यमा सृजनात्मक प्रश्नहरू पनि समावेश गरेको पाइन्छ।

यसरी समग्रमा हेर्दा 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकलाई तुलना गर्दा नमुना अभ्यासमा व्यवस्थित गरेको पाइन्छ। सिर्जनात्मक अभ्यास पनि राखिएको छ। लगभग 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट नमुना र अभ्यासका समाविष्ट नमुना र अभ्यास प्रश्नहरू एकै खालका पाइन्छन्। मात्र व्याकरण सम्बन्धी फरक-फरक ढाँचाका छन्। बोध प्रश्न चाँहि संस्थागत विद्यालयका पाठ्यपुस्तकमा प्रश्नोत्तरलाई पनि सिर्जनात्मक सीप सिकाउन सकिने अभ्यासमा राखिएको भए तापनि यसले सिर्जनात्मक सीप विकासमा बढी प्रेरित गर्छ भन्ने आधार छैन।

शब्दको अर्थ लेख्ने, ठीकसँग उच्चारण गर्ने, शुद्ध गरी लेख्ने, पढेर बुझ्ने जस्ता अभ्यासलाई दुवै पाठ्यपुस्तकमा समानता समेटेको पाइन्छ र खास सरकारी एवं सामुदायिक विद्यालयका पाठ्यपुस्तकमा व्याख्या सम्बन्धी उल्लेख गरेको पाइँदैन भने निजी एवं संस्थागत विद्यालयका पाठ्यपुस्तकमा व्याख्या उल्लेख गरेका छन् ।

‘मेरो नेपाली किताब’मा नाम, सर्वनाम, विशेषण आदिको परिभाषा सहितको उदाहरणहरू समावेश गरिएको पाइँदैन तर ‘नेपाली साहित्य वाटिका’मा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। अभ्यासात्मक विविधताका दृष्टिले हेर्दा दुवै पाठ्यपुस्तकमा विषयगत र वस्तुगत प्रश्नहरू समावेश गरिएको छन् । त्यसकारण विद्यार्थीको ज्ञान, बोध, क्षमता विकास गर्ने देखिन्छ ।

५.२ सीपगत दृष्टिले अभ्यासको तुलना

कक्षा-४ को ‘मेरो नेपाली किताब’ र ‘नेपाली साहित्य वाटिका’ पाठ्यपुस्तकमा समावेश कथाहरूमा नमुना अभ्यासहरू समावेश गरेको पाइन्छ । ती अभ्यासहरू कुन सीप सिकाउने बढी प्रेरित भएका छन् भन्नेकुरालाई यहाँ उल्लेख भएको छ।

‘मेरो नेपाली किताब’का कथाहरूमा भएका अभ्यासमा प्रश्नोत्तर सबैमा देखिन्छ । प्रश्नोत्तरको कार्यकलापबाट सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, र लेखाइ सीप विकास गर्न मद्दत मिल्दछ । संवादात्मक अभिव्यक्तियुक्त कथाहरूको समावेशबाट बोलाइ सीप विकास गर्न मद्दत गर्दछ । त्यस्ता कथा ‘मेरो नेपाली किताब’मा ‘दाजुभाइ र वूढाबा’ र ‘पछुतो’ दुईओटा रहेका छन् । पढाइ सीप विकास गर्न बोध प्रश्नहरू निर्माण गरिन्छ । त्यस्तो बोध प्रश्नहरू ‘मेरो नेपाली किताब’ मा कथाहरूका अभ्यासहरूमा समावेश गरिएका छन् । यसबाट पनि ‘मेरो नेपाली किताब’ का कथाहरूले पनि पढाइ सीप विकासमा जोड दिएको पाइन्छ । लेखाइ सीप विकासका कार्यकलापहरूमा ‘मेरो नेपाली किताब’ कथाका व्याख्या गर्ने छोटो उत्तर दिने, लामो उत्तर दिने, जोडा मिलाउने जस्ता बोध प्रश्नहरू समावेश गरिएका छन्। यसबाट ‘मेरो नेपाली किताब’ का कथाहरू सीप विकास गर्न सकिने हुनाले यसबाट बोलाइ सीप विकासमा टेवा पुऱ्याउँछ । सुनाइ सीप विकासका लागि प्रशस्त उखान टुक्काहरू प्रयोग भएका मनोरञ्जनात्मक र हास्यात्मक कथाहरूले सहयोग गर्न सक्छन् ।

‘मेरो नेपाली किताब’मा भएको ‘सत्य कामको अठोट’ ‘नीमको पात जस्ता कथाहरू ज्ञानवर्द्धक हुनुका साथै यी कथाभित्र समावेश गरिएका विषयवस्तु हास्यात्मक र आश्चर्यजनक भएकाले यस्ता कथा सुनेर केही मात्रामा भए पनि सुनाइ सीप विकास गर्न सकिने भएकाले यस्ता कथाबाट सुनाइ सीप विकास गर्न मद्दत मिल्छ । कुनै पनि कुरा सुनेर त्यसमा निहित विभिन्न तथ्य वा पक्ष प्रति आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्नु, अथवा

त्यस विषयको विवेचना गर्नु, प्रतिक्रिया दिनु, आफ्नो पक्ष प्रस्तुत गर्नु, नक्कल गर्नु, खण्डन मण्डन गर्नु आदिलाई विश्लेषणात्मक सुनाइ भन्न सकिन्छ । विश्लेषणात्मक सुनाइ उच्चस्तरीय सुनाइ ठूला कक्षामा यो सीपको व्यापक प्रयोग हुने गरेपनि साना कक्षामा पनि यसको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस्ता सुनाइबाट सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गराउन सकिन्छ । सुनाइ सीप विकास सबै कथाबाट गराउन सकिन्छ । यस्ता अभ्यास विश्लेषणात्मक सुनाइ हुनु पर्दछ ।

‘नेपाली साहित्य वाटिका’ पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट कथालाई हेर्दा चारवटै (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ) सीप विकासका लागि सबै कथामा लामा र छोटो उत्तर आउने प्रश्नहरू समावेश गरिएको छ । यी प्रश्नहरूबाट भाषाका बोलाइ, पढाइ र लेखाइ कार्यकलापहरूमा छलफल गर्ने, व्याख्या गर्ने र मौखिक प्रश्नोत्तरबाट सुनाइ सीप विकासमा मद्दत मिल्दछ । यसबाट साहित्य वाटिकामा समावेश कथाहरूले पनि विद्यार्थीहरूको सुनाइ सीप विकासमा टेवा दिन मद्दत पुग्दछ । त्यस्तै सीप विकासको लागि बोध प्रश्नहरू पनि समाविष्ट छन् भने ठीकसँग भन, शुद्ध उच्चारण गर, उत्तर भन, कसले कसलाई भनेको हो आदि जस्ता प्रश्नहरू पनि समावेश गरिएका छन् । यस्ता कार्यकलापहरूबाट पढाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । बोलाइ सीप विकास गर्ने कार्यकलापमा छलफल गर्ने, कथा भन्ने, ठीकसँग भन, उत्तर देऊ, कसले कसलाई भनेको हो, उच्चारण गर, शब्दको अर्थ बुझ, र वाक्य बनाऊ आदि जस्ता प्रश्नहरू पनि विद्यार्थीहरूका अभ्यासका लागि दिइएको छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ, जस्ता भाषिक सीप विकासमा नेपाली साहित्य वाटिकाका तुलनामा मेरो नेपाली किताबका कथामा समावेश गरिएका नमुना अभ्यासहरू केही बढी सक्षम देखिन्छन् किनकी ती अभ्यासहरू विद्यार्थीको क्षमता र स्तर अनुसार छन् । तर चित्रात्मक प्रस्तुतिले साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकका अभ्यासहरू आकर्षक भने देखिन्छन् ।

पाठगत हिसाबले हेर्दा ‘मेरो नेपाली किताब’का कथाहरूमा दिइएका नमुना अभ्यासहरूमा धेरै पाठमा लेखाइ सीपको कार्यकलापहरू बढी राखिएको देखिन्छ तर बोलाइ, पढाइ, सुनाइ, सीप विकासमा मद्दत पुऱ्याउने कार्यकलापहरू केही कम भएको भान हुन्छ । सीपगत हिसाबले पुराना कथा मेरो नेपाली किताबका कथामा भएका नमुना अभ्यास भन्दा नेपाली साहित्य वाटिकामा समावेश भएका नमुना अभ्यास केही सक्षम देखिन्छन् । सिर्जनात्मक अभ्यास पाठमा समावेश गरी छलफल र सामान्य कथालेखन जस्ता कार्यकलाप थप गरी भाषाका चारवटै सीपहरूलाई समन्वयात्मक तारिकाले अगाडि बढाउन सकिने देखिन्छ ।

५.३ सिर्जनात्मक अभ्यासको तुलना

कथाशिक्षणका उद्देश्यहरूमा सिर्जनात्मक अभ्यासको विकास गराउनु पनि एक हो यस्ता अभ्यासहरू नमुना अभ्यासमा प्रशस्त मात्रामा समावेश गरेर सिर्जनात्मक सीप विकास गराउन सकिन्छ। सिर्जनात्मक सीप विकास गराउने कार्यकलापहरूमा कथालेखन, अनुभवलेखन दैनिकीलेखन, निबन्धलेखन, उखानटुक्का लेखन आदि जस्ता कार्यकलापहरू विद्यार्थीलाई गराउन सकिन्छ। त्यस्तै कथालेखन, छलफल, गर्ने केही लामो उत्तर दिने खालका अभ्यास पनि सिर्जनात्मक सीप विकास गराउन सहयोगी देखिन्छन्। कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा पनि सिर्जनात्मक अभ्यासहरू समावेश गरी सिर्जनात्मक सीप विकास गराउने लक्ष्य राखिएको छ। त्यसै अनुरूप दुवै पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरूमा भएका सिर्जनात्मक अभ्यासको स्थितिको तुलना यहाँ गरिएको छ।

मेरो नेपाली किताबमा सिर्जनात्मक सीप विकास गर्ने केही प्रश्नहरू समावेश गरिएका छन् अन्य सहयोगी कार्यकलापमा कथा लेख्ने, उखान र चुडकिला लेख्ने, सुन्ने वा देखेको कुरा लेख्ने अथवा सुनाउने जस्ता प्रश्नहरू सिर्जनात्मक सीप विकास गर्न कार्यकलापहरूमा छलफल गरी लेख्ने विद्यार्थीले सुनेको कथा कक्षामा साथीहरूलाई सुनाउने, अन्ताक्षरी खेल खेल्ने, विभिन्न ठाँउमा देखेका कुरा लेख्ने, विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका कथाहरू सावार गर्ने, चित्रका कुराहरू भन्ने वा छलफल गर्ने आदि जस्ता नमुना अभ्यास राखिएका छन्। सिर्जनात्मक अभ्यासका चित्रहरू रंगिन आकर्षक पनि देखिन्छन्। मेरो नेपाली किताबका कथाका सिर्जनात्मक उत्तरका लागि समावेश गरिएका नमुना अभ्यास भन्दा नेपाली साहित्य वाटिकामा समावेश गरिएको नमुना अभ्यासहरू नै बढी सक्षम देखिन्छन्।

संख्याका हिसाबले बराबरी जस्तै देखिए पनि विद्यार्थीहरूको रुचि र क्षमतालाई सुहाउँदो सिर्जनात्मक नमुना अभ्यास सरकारी विद्यालयमा अध्यापन गराउने 'मेरो नेपाली किताब'मा भन्दा नेपाली साहित्य वाटिकामा उल्लेखित कथाहरूमा राम्रा देखिन्छन्।

५.४ उद्देश्य अनुरूपताका आधारमा तुलना

भाषापाठ्यक्रमले भाषा प्रयोगको सीप पक्षलाई बढी महत्व दिएको पाइन्छ। सीप विकासका लागि गरिने भाषिक अभ्यासहरूबाट नै आवश्यक भाषिक सीपहरू सुनाइ, बोलाइ, लेखाइ, शब्दभण्डार, व्याकरण र रचना कौशल जस्ता क्षमताको विकास गर्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ। त्यस्तै यी उद्देश्यहरू पाठ्यपुस्तकको कथाविधामा प्रतिबिम्बित गरिएको हुन्छ। कक्षा ४ का यस पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेको उद्देश्य

अनुरूपका कथाहरू समावेश गरिएका छन् कि छैनन् भनेर हेर्ने प्रयास गरिएको छ । पाठ्यक्रमले अङ्गीकार गरेका सिकाइ उपलब्धीहरूलाई क्षेत्रगत रूपमा यसरी हेर्न सकिन्छ ।

क) भाषिक सीप

सुनाइ, बोलाइ, सीप अन्तर्गत कक्षा ४ का लागि निर्दिष्ट पाठ्यक्रमले निम्न उद्देश्यहरू राखेको पाइन्छ भने ती उद्देश्यहरूमा समान किसिमका वर्णहरू सुनेर तिनको भिन्नता पहिल्याई उच्चारण गर्न, शब्दहरूको शुद्ध र स्पष्ट उच्चारण गर्न, आफूले देखेका सुनेका र पढेका कुरालाई मौखिक वर्णन गर्न, गाउँखानेकथा, चुटुकिला,भनाइहरू भन्न, विशेष परिवेशमा हुने कुराकानी छलफल,वर्णन सुनी प्रतिक्रिया जनाउन, साहित्य विधाका पाठहरू आनन्द लिने गरी सुन्न र बुझ्न, साधारण विषयमा हाउभाउ सहित संवाद तथा अभिनय गर्न शिष्टाचारका शब्द प्रयोग गरी बोल्न भन्ने खालका उद्देश्यहरू राखिएको पाइन्छ । दुवै पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका कथाहरू पनि सुनाइ सीपको विकास गराउन सक्रिय देखिन्छन् ।

मेरो नेपाली किताब मा समावेश 'बाजालौरी डाडडुड' 'धनको घमण्ड' 'दाजुभाइ' र 'बूढाबा' कथाबाट विद्यार्थीहरूले मनोरञ्जनात्मक तरिकाले सुनी कथा बुझ्न सक्छन् । यस्ता कथाबाट सुनाइ सीपको विकास हुन्छ । 'सत्य कामको अठोट' 'नीमको पात' नामक कथाहरूबाट पनि विद्यार्थीहरूको विश्लेषणात्मक सुनाइ सीपको विकासका साथै उक्त कथा सुनी श्रुतिबोधात्मक प्रश्नोत्तर गरी बोध क्षमताको विकास गर्न सकिन्छ ।

नेपाली साहित्य वाटिका किताबमा समावेश गरिएका कथाहरूबाट पनि बोलाइ सीपको विकास गर्न सकिने कथाहरूमा 'दाजुभाइ र बूढाबा' 'असल र खराब मित्र', 'विधवा र डाक्टर' जस्ता कथाबाट प्रश्नोत्तर घटना वर्णन कुनै खास परिस्थिति वा समस्यावारे विचार व्यक्त गर्न लगाउने परिचर्चा गराउने आदि जस्ता क्रियाकलाप गराई बोलाइ सीपको प्रभावकारी विकास गराउन सकिन्छ । त्यस्तै 'युङ्गलेमा' 'मूर्ख बाँदर' र 'सत्यकामको अठोट' जस्ता कथाहरूमा बोलाइ सीप विकास हुने गर्दछ ।

पढाइ सीप अन्तर्गत कक्षा ४ का लागि निर्दिष्ट गरिएको पाठ्यक्रमले निम्न उद्देश्यहरू राखेको पाइन्छ । तिनीहरूमा गति,यति,लय र भाव मिलाइ पढ्न, पोस्टर भित्तेपात्रो, हस्तलिखित र विज्ञानका सामग्री आदि पढ्न, चिठी पत्र समाचार र अन्य विवरणहरू पढ्न बाल साहित्यहरू सस्वर र मौन रूपमा पढ्न, चित्र र अन्य उपयुक्त विषयवस्तुको वर्णन गर्न रहेको छन् ।

'मेरो नेपाली किताब'पाठ्यपुस्तकमा पढाइ सीप अन्तर्गत 'धनको घमण्ड' कथामा स्मरण र बौद्धिकता पाइन्छ । त्यस्तै 'बाजालौरी डाडडुड' जस्तो लोक कथामा कौतुहलता

जगाउने विषयवस्तु समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी 'सत्यकामको अठोट' नामक ऐतिहासिक एवं पौराणिक कथाबाट पनि पढाइ सीपको विकास हुन्छ । 'दाजुभाइ र बूढाबा' 'पछुतो' जस्ता सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित कथाहरूबाट विद्यार्थीहरूको पढाइ सीपको विकास गर्न सकिन्छ ।

त्यस्तै नेपाली साहित्य वाटिकामा समावेश गरिएका 'कुकुर र चोर' 'असल र खराब मित्र' र 'मूर्ख बाँदर' जस्ता आधुनिक एवं लोककथाहरूबाट इर्ष्याको फल, कुकर्म एवं मूर्खताको परिणाम जस्ता नैतिकता र मनोरञ्जनात्मकता उल्लेख गरिएका छन् । यस कथाबाट पनि पढाइ सीपको विकास हुन्छ ।

लेखाइ सीप अन्तर्गत पाठ्यक्रमले निम्न साधारण उद्देश्यहरू निर्धारण गरेको छ । तिनीहरूमा उपयुक्त हिज्जे मिलाएर शब्द लेख्न शुद्ध र सफासँग अनुलेखन गर्न, सरल अनुच्छेदको श्रुतिलेखन गर्न, निर्देशनका आधारमा र स्वतन्त्र रूपमा रचना तयार गर्न, चित्रको लिखित वर्णन गर्न जस्ता उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

दुवै पाठ्यपुस्तकबाट लेखाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । ती कथाहरूबाट लेखाइ सीप विकासका विभिन्न कार्यकलापहरू विद्यार्थीलाई गराउन सकिन्छ । लोककथा र आधुनिक कथा क्रमशः 'बजालौरी 'डाडडुडु' 'मूर्ख बाँदर 'कुकुर चोर' र 'दाजुभाइ र बूढाबा' 'पछुतो' 'खराब मित्र' आदि जस्ता कथाहरूबाट सिर्जनात्मक लेखन सीप विकास गराउन सकिन्छ । प्रश्नोत्तरलेखन, कथालेखन, उखानटुक्का लेखन, अनुभव लेखन, सीप विकास गर्न सकिन्छ । त्यसै गरी 'घनको घमण्ड' र 'पछुतो' 'पाँच पाण्डव' र 'युङ्गलेमा' नामक पौराणिक कथाबाट पनि लेखन सीपको विकास गराउन सकिन्छ ।

५.५ पाठ्यक्रमको अनुरूपताका आधारमा तुलना

५.५.१ परिचय र परिभाषा

भाषा मानवीय सम्प्रेषणको आधार र माध्यम हो । विचार विनियमको वाहक हो र मानवजगत्का समग्र ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, कला, सीप र कौशलहरूको संरक्षण एवं सम्बर्द्धक स्रोत हो । भाषा सिकाइ एक निरन्तर प्रक्रिया हो । यसको सिकाइ स्रोत पनि अत्यन्त व्यापक रहेको हुन्छ । तर सबै स्रोतबाट सिकेको भाषा उपयुक्त र विशिष्ट हुन सक्छ भन्न सकिदैन । भाषा सिकाइमा सम्बन्धित भाषाको मानवरूप, शिष्टारूपको सिकाइ हुन सकोस् साथै सम्बन्धित भाषाका सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ जस्ता आधार गत सीप र कालमा निपुणता प्राप्तहोस् भन्ने अपेक्षा गरिन्छ । सम्बन्धित भाषा सिकेर आफ्ना जीवनका विविध आवश्यकता पुरा गर्न सक्ने दक्षता आउन सकोस् र सँगसँगै शैक्षिक आवश्यकता, सामाजिक आवश्यकता तथा राष्ट्रिय आवश्यकताहरू पनि परिपूर्ति गर्न

सक्ने भाषिक सामर्थ्य र सम्पादनीयता हासिल हुन सकोस् भन्ने ध्येय भाषा शिक्षणमा राखिएको हुन्छ।

बोध अभिव्यक्ति कुशलताको माध्यमले आवश्यकीय वैयक्तिक ज्ञान प्रवर्द्धन हुन सकोस् वैयक्तिक खुबी र क्षमता प्रदर्शनको अवसरहरू हुन सकून् । मानवीय प्रतिभा र सृजनशील सीप कौशलको अभिवृद्धि गरी व्यक्तित्व विकास सामाजिक आवश्यकताहरूको पनि प्रभावकारी निदान हुन सकोस् भन्ने अभिप्राय भाषा सिकाइसँग गाँसिएको हुन्छ । अतः यिनै अभिप्रायगत उद्देश्यले विद्यालय वा शैक्षिक संस्थाहरूले भाषा शिक्षणसँग सम्बन्धित व्यवस्थित एवं नियोजित कार्यक्रमलाई नै भाषा पाठ्यक्रम भनिन्छ ।

परिभाषाहरू

‘विद्यालय भित्र वा बाहिरको परिवेशमा भाषाशिक्षणका अपेक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्न गरिने सम्पूर्ण यथावत प्रयासहरूलाई भाषा पाठ्यक्रम भनिन्छ’ ।
(सायलोर एण्ड एलेक्जेण्डर)

‘भाषापाठ्यक्रम भनेको मानवजातिको सम्पूर्ण भाषिक ज्ञान र अनुभवहरूको सार हो’ । (फ्राबेल)

‘भाषा शिक्षणको लक्ष्य हासिल गर्न बनाइएको कार्यक्रमलाई भाषापाठ्यक्रम भनिन्छ’ । (जे.माइनर)

कथा शिक्षणको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीहरूमा कथात्मक अभिव्यक्ति सीपको विकास गर्नु हो । कथात्मक अभिव्यक्ति भन्नाले मौखिक तथा लिखित कथनलाई लिइन्छ । वस्तुतः कथा शिक्षणका माध्यमबाट सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ जस्ता चारै सीपको अभ्यास गराउनुपर्छ । यस क्रममा कथाश्रवण, कथाकथन, कथाको अनुकृतलेखन आदि गराउन सकिन्छ । कथाका माध्यमबाट सस्वर तथा मौन पठन, पठनबोध, प्रश्नोत्तर, बुँदाटिपोट, सारांश घटनाक्रम मिलाउने, कठिन शब्दको उच्चारण अर्थ प्रयोग, श्रुतिलेखन अनुलेखन जस्ता कार्यकलाप गराउनुपर्छ । विषय क्षेत्रका आधारमा कथालाई निम्न तरिकाबाट विभाजन गरेका छन् । लोककथा अन्तर्गत गाउँघरमा प्रचलित लोकगाथामा आधारित परम्परागत लिखित वा अलिखित रूपले चल्दै आएका रोचक ज्ञानवर्द्धक कथाहरू पर्दछन् । यस्ता कथाहरू ‘मेरो नेपाली किताब’ मा समावेश भएका ‘बजालौरी डाङ्गुड’ र ‘नेपाली साहित्य वाटिका’ मा ‘कुकुर र चोर’ समावेश गरिएका छन् ।

पौराणिक कथाअन्तर्गत पुराण, वेद, महाभारत, रामायण आदिमा उल्लेख भएका धार्मिक विषयवस्तुमा आधारित प्राचीन परम्पराको गौरव बढाउने खालका आधुनिक तथा वर्तमान युग चेतनालाई प्रतिविम्बित गर्ने खालका आधुनिक कथाहरूमा ‘धनको घमण्ड’ ‘सत्यकामको अठोट’ युङ्गलेमा ‘पाँच पाण्डव’ जस्ता कथा पौराणिक अन्तर्गत पर्दछन् ।

आधुनिक कथाअन्तर्गत समसामयिक युगजीवनका विविध पक्षहरूको उद्घाटन गरी युगीन चेतना र भावनाको उद्बोधन गराउने खालका कथालाई आधुनिक कथाका रूपमा लिइएको पाइन्छ। यस्ता कथाहरूमा 'पछुतो' 'दाजुभाइ र बूढाबा' र 'असल र खराब मित्र' नामक कथाहरू आधुनिक कथाअन्तर्गत पर्दछन्।

नैतिक कथा अन्तर्गत नैतिक कथा, पञ्चतन्त्रका कथा, महाभारतका कथा, सामाजिक कथा आदि पर्दछन्। मेरो नेपाली किताबमा नैतिक कथाका रूपमा 'नीमको पात' र साहित्य वाटिकामा 'विधवा र डाक्टर' जस्ता नैतिक कथा अन्तर्गत सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित तयार पारेका छन्।

५.६ छनौट र स्तरणका आधारमा कथाहरूको तुलना

पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ। प्राथमिक तहको पाठ्यक्रम लोक कथा, नैतिक कथा, पौराणिक/ ऐतिहासिक कथा, आधुनिक कथा आदि क्षेत्रका कथाहरू समावेश गर्न निर्देशन गरिएको छ। कक्षा ४ को मेरो नेपाली किताबलाई नियाल्दा कथाहरूलाई छनौट गर्दा पाठ्यक्रमले उल्लेख गरे अनुसार नै राखिएको छ। लोककथा अन्तर्गत 'बाजालौरी डाडडुड' नैतिककथा अन्तर्गत 'नीमको पात' पौराणिक कथा अन्तर्गत 'धनको घमण्ड' र 'सत्यकामको अठोट' र आधुनिक कथा अन्तर्गत 'दाजुभाइ र बूढाबा' र 'पछुतो' समावेश गरिएको छ।

'नेपाली साहित्य वाटिका'मा लोककथा अन्तर्गत 'कुकुर र चोर' र 'मूर्ख बाँदर' छन्। नैतिक कथा अन्तर्गत 'विधवा र डाक्टर' छन्। त्यस्तै पौराणिक कथा अन्तर्गत 'युङ्गलेमा' र 'पाँच पाण्डव' समावेश छन् भने आधुनिक कथा अन्तर्गत 'असल र खराब मित्र' आदि कथाहरू समावेश गरिएको छ।

मेरो नेपाली किताबमा दुईवटा आधुनिक कथा राखिएको छ भने नेपाली साहित्य वाटिकामा एउटा मात्र आधुनिक कथा समावेश गरिएको छ। त्यसकारण 'युङ्गलेमा' भन्ने पौराणिक कथालाई हटाएर पछुतो जस्तो आधुनिक कथा समावेश गर्दा उपयुक्त देखिन्छ। ऐतिहासिक कथा समावेशी दुवै पुस्तकमा १/१ वटा उल्लेख गर्नुपर्ने देखिन्छ।

यस्तै स्तरणका दृष्टिले पनि केही कथाहरू उपयुक्त देखिँदैनन्। जस्तै पहिले लोककथा पाठ्यक्रममा राखिएको छ। तर मेरो नेपाली किताबमा पहिले लोक कथा 'धनको घमण्ड' राखिएको छन् तर नेपाली साहित्य वाटिकामा सर्वप्रथम आधुनिक कथा 'असल र खराब मित्र' समावेश गरिएको छ। स्तरणका दृष्टिले अनुक्रम मिलाउदा लोक, नैतिक र पौराणिक, ऐतिहासिक अनि आधुनिक एवं सामाजिक कथा राखिनुपर्ने हो। पाठगत

कठिनाइ, लम्बाइ, उचाइ आदिका दृष्टिले हेर्दा प्रायः सबै कथा यस तहका लागि उपयुक्त नै देखिन्छन् तर छनौट मात्र हैन स्तरणका दृष्टिले पनि यी सम्बद्ध कथाहरू स्तर अनुरूप छन् भन्न सकिदैन । ‘असल र खराब मित्र’ कथालाई आधुनिक सामाजिक दृष्टिले पाउनुपर्ने हुँदा सो कथा नेपाली साहित्य वाटिकामा भन्दा मेरो नेपाली किताबमा राख्दा उपयुक्त देखिन्छ । अनि विषयवस्तुको जटिलतालाई ख्याल गर्दा छनौट गरिएका यी कथाहरू यस तहका विद्यार्थीहरूको स्तर भन्दा केही जटिल पो छन् की भन्ने भान हुन्छ त्यसकारण भाषिक भार रहेको देखिन्छ ।

५.६.१ पाठ्यक्रमको क्षेत्र र क्रमका दृष्टिले सम्बद्ध कथाहरूको तुलना

क्षेत्र भन्नाले विधामा समावेश हुने पाठहरू कुन कुन स्रोत वा विषयसँग सम्बन्धित र क्रम भन्नाले तिनलाई कुन पछि कुन राख्ने भन्ने बुझिन्छ । कथा विधाको क्षेत्र निर्धारण गर्दा एक स्रोत विषयसँग सम्बन्धित कथाहरू पाठ्यक्रममा राखिए भने त्यसले विविध क्षेत्रबाट विषयवस्तु सङ्कलन गर्नु सबल पाठ्यक्रमको महत्त्वपूर्ण विशेषता मानिन्छ । उपयुक्त क्षेत्रको समाधान भएर मात्र पुग्दैन साथमा तिनको उपयुक्त क्रमिकताको निर्वाह गर्नु पनि त्यत्तिकै ध्यान दिनुपर्दछ ।

उक्त आधारमा कक्षा ४ को ‘मेरो नेपाली किताब’ मा समावेश गरिएको कथाहरूलाई हेर्दा उपयुक्त सन्तुलन मिलाई पाठ्यपुस्तकमा तिनको समायोजन भए कै पाइन्छ । जस्तै ‘धनको घमण्ड’ र ‘सत्यकामको अठोट’ पौराणिक कथाहरू हुन् । यो कथाको चयन क्षेत्रक्रम अनुसार नै मान्नुपर्छ र नैतिक, आधुनिक, लोक कथाहरू क्रमशः ‘नीमको पात’ ‘दाजुभाइ र बूढाबा’ ‘बाजालौरी डाडडुडु’ र ‘पछुतो’ कथाहरूको चयन पाठ्यक्रमले चयन गरेका क्षेत्रसँगै क्रम अनुसार नै मान्नुपर्छ । ती कथाहरू सामाजिक र मनोवैज्ञानिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित छन् । त्यस्तै ‘धनको घमण्ड’ पौराणिक कथा भएपनि लोककथा अन्तर्गत राखेर हेर्नु बढी उपयुक्त हुन्छ । त्यस्तै ‘सत्यकामको अठोट’ पौराणिक कथामा सार्थक देखिएपनि ऐतिहासिक पृष्ठभूमि बोकेको छ ।

नेपाली साहित्य वाटिकामा समावेश कथाहरूपनि क्षेत्र अनुसार क्रम मिलेको छैन । नेपाली पाठ्यक्रममा उल्लेख भए अनुसार सुरूमा लोक कथा राख्नु पर्नेमा आधुनिक कथा ‘असल र खराब मित्र’ राखिएको छ । जसको ठाउँमा ‘मूर्ख बाँदर’ लोककथा राख्नु उपयुक्त हुन्थ्यो । त्यसपछि क्रमशः नैतिक कथा ‘विधवा र डाक्टर’, ‘युङ्गलेमा’, ‘पाँच पाण्डव’ र ‘असल र खराब मित्र’ कथाहरू राख्दा बढी उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

अध्याय-छ निष्कर्ष र सुभावहरू

६.१ निष्कर्ष

नेपाल सरकार पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी, भक्तपुरद्वारा प्रकाशित पाठ्यक्रम अनुसार कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरूको तुलनात्मक अध्ययनबाट निम्नलिखित निष्कर्षहरू निकालिएको छ ।

- क) 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यक्रममा समावेश गरिएका कथाहरूलाई हेर्दा मेरो नेपाली किताबमा जम्मा ६ वटा कथाहरू रहेका छन् भने नेपाली साहित्य वाटिका पाठ्यपुस्तकका पनि ६ वटा नै कथाहरू समावेश गरिएका छन् । अङ्कभारलाई हेर्दा दुवै पाठ्यपुस्तकका कथाहरूलाई १५ अङ्कभार छुट्याइएको छ । त्यसैकारण यी दुवैमा समानता देखिन्छ ।
- ख) पाठ्यक्रमको उद्देश्य प्रतिबिम्बित हुने गरी पाठ्यपुस्तकमा विधा, क्रम र पाठहरू चयन गरिनुपर्दछ । तर कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा राखिएका कथाहरू पूर्णरूपमा चयन गरिएका छैनन् । 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका क्रमशः लोककथा, नैतिक, पौराणिक, ऐतिहासिक र आधुनिक गरेर राख्नु पर्ने हो सो नगरी दुवै पाठ्यपुस्तकमा क्रम मिलेको देखिँदैन ।
- ग) प्रा.वि. तह अथवा कक्षा ४ मा कथा शिक्षणको औचित्य भाषिक सीपको विकास गर्नु हो । भाषाका सीपहरू सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ विकासका दृष्टिले हेर्दा सुनाइ सीप विकासमा 'मेरो नेपाली किताब' पाठ्यक्रम अनुसारको पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरेका कथाहरू नै सक्षम देखिन्छन् । सुनाइ सीप विकास गर्न सहयोग गर्ने लोककथा, नैतिककथा, पौराणिक कथा, र आधुनिक कथाको सङ्ख्याहरूलाई हेर्दा 'मेरो नेपाली किताब'मा दुईवटा आधुनिक कथाले सुनाइ सीपको विकास गर्ने देखिन्छ भने 'नेपाली साहित्य वाटिका'मा समावेश गरिएका दुईवटा लोककथाहरूबाट सुनाइ सीपको विकास गर्ने देखिन्छ ।
- घ) 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा क्रमशः दुईदुई ओटा आधुनिक र लोककथा समावेश गरिएको छ । त्यसैले नेपाली साहित्य वाटिकामा पनि लोककथालाई घटाइ एउटा आधुनिक कथा थप गर्नुपर्ने देखिन्छ । र दुवै पाठ्यपुस्तकबाट पौराणिक कथाको सङ्ख्या घटाइ ऐतिहासिक कथा समावेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

- ड) बोलाइ सीपको स्थितिलाई हेर्दा 'मेरो नेपाली किताब'मा समावेश गरिएका कथाहरूमा संवाद शैलीमा निहित आधुनिक एवम् सामाजिक कथाहरू दुईओटा छन् । यी कथाहरू बोलाइ सीप विकासमा प्रश्रय दिने खालका छन् र अन्य कथाहरूले पनि निहित विषयवस्तुको टेवा दिएको पाइन्छ । त्यस्तै 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा आत्मालापपूर्ण 'युङ्गलेमा' र 'कुकुर र चोर' जस्ता संवादात्मक कथाहरूले केही मात्रामा बोलाइ सीप विकासमा टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । त्यसकारण 'मेरो नेपाली किताब' मा भएका कथाहरूले नै बोलाइ सीप विकासलाई बढी प्रश्रय दिएको पाइन्छ ।
- च) मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका सबै कथाहरूबाट पढाइ सीप विकास गर्न सकिन्छ । पढाइलाई 'मेरो नेपाली किताब' ले बढी प्रश्रय दिएको पाइन्छ भने 'नेपाली साहित्य वाटिका' ले अपेक्षाकृत रूपमा कम प्रश्रय दिएको पाइन्छ ।
- छ) लेखाइ सीप विकासका लागि 'मेरो नेपाली किताब' मा समावेश गरिएका कथा शिक्षणबाट लेखन सीप विकास गर्ने धेरै क्रियाकलापहरू गर्न सकिन्छ । प्रश्नोत्तर, जोडा मिलाउने, वाक्य बनाउने, भनाइ कसको हो पत्ता लगाउने, उखान टुक्का लेख्ने, बालकथा लेख्ने, लामो उत्तर दिने आदि जस्ता क्रियाकलापहरूलाई दुवै पाठ्यपुस्तकले समान स्थान दिएको पाइन्छ भने सिर्जनात्मक लेखन सीप विकास गराउन नेपाली साहित्य वाटिकामा उल्लिखित कथाहरूका सिर्जनात्मक नमुना अभ्यासहरू बढी सक्षम देखिन्छन ।
- ज) अभ्यासगत विविधताको दृष्टिले तुलना गर्दा 'नेपाली साहित्य वाटिका'मा भएका नमुना अभ्यास भन्दा 'मेरो नेपाली किताब'मा भएका कथाका नमुना अभ्यासमा उल्लिखित प्रश्नहरू व्यवस्थित गरेको देखिन्छ । जस अन्तर्गत सिर्जनात्मक अभ्यासहरू पनि समावेश गरेको पाइन्छ । धेरै किसिमका नमुना अभ्यासहरू अथवा प्रश्नहरू निर्माण गरी भाषा सिकाइका सबै पक्षहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । 'नेपाली साहित्य वाटिका'मा समावेश गरिएका कथाहरूमा नमुना अभ्यासका लागि विविध तरिकाले भाषा सिकाइ गर्ने कार्यकलापहरू तुलनात्मक रूपमा कम छन् । शब्दको अर्थ, जोडा मिलाउने, ठीकसँग उच्चारण गर्ने, शुद्धगरी लेख्ने, कसले कसलाई भनेको जस्ता अभ्यासहरू दुवै पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका छन् । 'नेपाली साहित्य वाटिका'मा भन्दा 'मेरो नेपाली किताबमा' बोध, विचार र ज्ञान जस्ता अभ्यासबाट विद्यार्थीहरूको बौद्धिक क्षमताको विकास हुन्छ । त्यसकारण अभ्यासात्मक विविधताको दृष्टिले हेर्दा 'मेरो नेपाली किताबमा' पाठ्यपुस्तकका कथा बढी उपयुक्त देखिन्छ ।
- झ) सीपगत हिसाबले अभ्यासको तुलना गर्दा भाषाका सीपहरू (सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ) को विकासमा 'मेरो नेपाली किताब' र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकका

कथामा समावेश गरिएका नमुना अभ्यासमा भाषाका सबै सीप विकास गर्ने किसिमका प्रश्नहरू समावेश भएका देखिन्छ । 'मेरो नेपाली किताब' का कथाका सबै नमुना अभ्यासलाई हेर्दा लेखाइ सीप विकास गर्ने खालका अभ्यासहरू बढी राखिएको पाइन्छ । बोलाइ, पढाइ, सुनाइ सीप विकासमा मद्दत गर्ने कार्यकलाप ज्यादै थोरै समावेश गरिएको देखिन्छ । सीपगत हिसाबमा मेरो नेपाली किताबमा कथाका नमुना अभ्यास भन्दा नेपाली साहित्य वाटिकामा समावेश गरिएका कथाका नमुना अभ्यास सिर्जनात्मक अभ्यासहरू समाविष्ट गरी छलफल गर्ने, सारांश लेख्ने जस्ता क्रियाकलाप थप गरी भाषाका चारवटै सीपहरूलाई समन्वयात्मक तरिकाले अगाडि बढाउन सकिने देखिन्छ ।

- ब) सिर्जनात्मक सीप विकास गर्ने अभ्यासको तुलना गर्दा मेरो नेपाली किताबका कथाहरूमा भएका नमुना अभ्यासलाई हेर्दा थोरै मात्र सिर्जनात्मक अभ्यासका लागि दिएको छ भने सिर्जनात्मक सीप विकास गर्न सहयोग गर्ने प्रश्नहरू भने प्रयाप्त नै छ । 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकका नमुना अभ्यासमा सिर्जनात्मक अभ्यास कै लागि भनेर छलफल र वर्णन गर्ने प्रश्नोत्तर गरी सिर्जनात्मक सीप विकासमा जोड दिने प्रश्नहरू भएकाले 'नेपाली साहित्य वाटिका' का कथाका सिर्जनात्मक नमुना अभ्यास नै राम्रो देखिन्छन् ।
- ट) भाषिक सीप सम्बन्धी अभ्यासलाई हेर्दा 'नेपाली साहित्य वाटिका'मा बोलाइलाई भन्दा पढाइलाई कम अभ्यास दिएर पाठ्यक्रमको उद्देश्य तर्फ ध्यान पुऱ्याउन सकेको छैन भने नेपाली साहित्य वाटिका पाठ्यक्रमको उद्देश्य अनुसार नै अभ्यासलाई समावेश गरेको पाइन्छ । यसमा भाषिक सीप विकासतर्फ बढी नै सर्तकता अपनाउन खोजेको देखिन्छ । 'नेपाली साहित्य वाटिका'ले भने सो मान्यतातर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।
- ठ) कुनै पनि पाठ पढ्दा त्यसमा प्रयुक्त कठिन शब्द र त्यसको अर्थ विद्यार्थीहरूलाई दिनुपर्दछ । 'मेरो नेपाली किताब' मा अभ्यासमा मात्र शब्द र अर्थको जोडा मिलाउने गरी दिएको छ भने साहित्य वाटिकामा कथा अन्त्यमा असजिला शब्दको अर्थ भनेर दिएको पाइन्छ । तसर्थ दुवै पाठ्यपुस्तकमा शब्दको अर्थ दिने तारिका उपयुक्त नभएको देखिन्छ । त्यसैले शब्दार्थ दिँदा प्रत्येक कथाको पृष्ठको अन्त्यमा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

६.२ सुझावहरू

प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा वर्तमान कक्षा-४ को 'मेरो नेपाली किताब' र नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकका कथाहरूलाई उपयुक्त र शिक्षणीय दृष्टिले उपयुक्त बनाउन निम्न किसिमका सुझावहरू उपयोगी ठानेकी छु ।

- क) नेपाल सरकार, पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक तथा निरीक्षण विकास केन्द्रद्वारा निर्धारित अनिवार्य नेपाली कक्षा-४ को पाठ्यक्रमको आधारमा तयारगरी दुवै भाषा

- पाठ्यपुस्तकमा प्रस्तुत कथाहरू पाठ्यक्रमको क्षेत्र र क्रम अनुसार जसमा लोक, पौराणिक, नैतिक, ऐतिहासिक र आधुनिक हुनुपर्ने देखिन्छ ।
- ख) कक्षा ४ को 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा सुनाइ सीप विकासमा मद्दत गर्ने आधुनिक कथाको सङ्ख्यार विभिन्न उखान टुक्काहरू आदि समावेश भएका कथाहरू राख्दा उपयुक्त हुने ।
- ग) बोलाइ सीप विकास गर्नका लागि संवाद शैलीयुक्त कथाहरू जसमा निपात, विष्मयादिबोधक शब्द, उखानटुक्का आदि जस्ता कुरा समावेश भएका कथा नेपाली साहित्य पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिनुपर्छ । जसले व्याकरण सम्बन्धी धारणाको विकास गर्न सकिन्छ ।
- घ) 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकका कथामा 'मेरो नेपाली किताब'मा भै सस्वर पठनको कार्यकलाप गराउनु सजिलो हुने कथाहरू राख्नुका साथै मौनपठन सीप विकासमा पनि जोड दिने कथा समावेश गर्नुपर्दछ ।
- ङ) लेखाइ सीप विकासको लागि 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त कथाहरूले राम्रै सहयोग पुऱ्याउने देखिए तापनि अभ् यसमा विविध पक्षको सुधार गर्नु आवश्यक देखिन्छ । जस्तै- बालकथा, कथालेखन, हिज्जे मिलाएर लेख्ने आदि ।
- च) अभ्यासगत विविधताका दृष्टिले हेर्दा दुवै पुस्तकमा समावेश गरिएका कथामा राखिएका अभ्यास व्यवस्थित भए तापनि प्रत्येक कथाका अभ्यासमा वस्तुगत प्रश्नहरू पनि समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- छ) भाषाका सबै सीपहरूलाई समन्वयात्मक तरिकाले अगाडि बढाउन 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकका कथामा भएका नमुना अभ्यासमा पनि विविधता ल्याउन आवश्यक देखिन्छ ।
- ज) सिर्जनात्मक अभ्यासका प्रश्नहरू 'मेरो नेपाली किताब' मा कम रहेका छन् भने 'नेपाली साहित्य वाटिका' ले पाठ्यपुस्तकमा केही बढी रहेको छ । 'मेरो नेपाली किताब' मा सबै कथाका नमुना अभ्यासमा सिर्जनात्मक अभ्यास गराउने खालका प्रश्नहरू अभ् थप गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- झ) भाषिक सीप विकासको क्षेत्र अन्तर्गतका पढाइ र लेखाइलाई पाठ्यक्रममा विभाजन गरिएको प्रतिशत अनुसार 'नेपाली साहित्य वाटिका' मा समावेश पर्ने देखिन्छ ।
- ञ) पाठ्यपुस्तकमा कथाहरूको छनौट र स्तरण विद्यार्थीको स्तर, रुचि, आवश्यकता, मातृभाषाको प्रभाव, शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य आदिलाई ध्यानमा राखेर गर्नुपर्छ ।
- ट) कथा पाठको लम्बाइ समानुपातिक हुनुपर्दछ । दुवै किताबका कथाहरूमा प्रयोग भएका शब्द, वाक्य, अनुच्छेद विद्यार्थीको स्तर अनुकूल हुनुपर्छ ।
- ठ) कथाहरूको छनौट गर्दा सबै क्षेत्रहरू जस्तै सामाजिक, नैतिक, राजनैतिक, पौराणिक, ऐतिहासिक आदि विषयवस्तुबाट लिइनु पर्दछ ।

भावी अध्ययनका लागि सम्भावित शीर्षकहरू

- १) कक्षा-४ को 'मेरो नेपाली किताब'र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका प्रबन्ध विधाहरूको तुलनात्मक अध्ययन ।
- २) कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब'र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा कविता विधाहरूको तुलनात्मक अध्ययन ।
- ३) कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब'र 'नेपाली साहित्य वाटिका'समाविष्ट जीवनी विधाहरूको तुलनात्मक अध्ययन ।
- ४) कक्षा ४ को 'मेरो नेपाली किताब'र 'नेपाली साहित्य वाटिका'पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट नमुना अभ्यासको तुलनात्मक अध्ययन ।
- ५) कक्षा-४ को 'मेरो नेपाली किताब'र 'नेपाली साहित्य वाटिका' पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट व्याकरण अभ्यासहरूको तुलनात्मक अध्ययन ।
- ६) कक्षा-४ को 'मेरो नेपाली किताब'र 'नेपाली साहित्य वाटिका'पाठ्यपुस्तक बीच तुलनात्मक अध्ययन ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- । अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४४), 'शिक्षालाई जीवनोपयोगी बनाउने कारक तत्त्वहरू' शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।
- । उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३०), 'साहित्य प्रकाश', काठमाडौं: साभा प्रकाशन ।
- । खेम कोइराला र रामप्रसाद गौतम, (२०६५), 'अनुसन्धान विधि' काठमाडौं ।
- । खत्री, लक्ष्मी, (२०६३) 'कक्षा ७ को (२०३८) र (२०५०) पाठ्यक्रम अनुसारका नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका कथाहरूको तुलनात्मक अध्ययन' (अप्रकाशित एम.एड.नेपाली शोधपत्र) त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर ।
- । जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लि. 'मेरो नेपाली किताब' कक्षा ४, सानोठिमी भक्तपुर ।
- । थापा, मोहन हिमांशु (२०५०), 'नेपाली साहित्य परिचय' काठमाडौं: साभा प्रकाशन
- । पोखरेल, टीकादत्त (२०५५), 'माध्यमिक तहका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त कथाहरूको विश्लेषणत्मक अध्ययन' (अप्रकाशित एम.एड.नेपाली शोधपत्र) त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर ।
- । 'प्रा.वि. पाठ्यक्रम' (२०६५) पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठिमी भक्तपुर ।
- । बन्धु, चूडामणि (२०५२), 'अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन' काठमाडौं: रत्नपुस्तक भण्डार ।
- । भण्डारी पारसमणि (२०६२) स्नातकोत्तर नेपाली शिक्षा शोध विवरण, काठमाडौं: न्यु हिरा बुक्स ।
- । शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल माधव (२०६०) 'नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण' काठमाडौं: न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- । यादव, दिपेन्द्र कुमार (२०६४) कक्षा ६ को 'हाम्रो नेपाली किताब' र मेरो नेपाली मालामा समाविष्ट कथाहरूको तुलनात्मक अध्ययन । (अप्रकाशित एम.एड.नेपाली शोधपत्र) त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर ।
- । 'नेपाली साहित्यकोश': ने.रा.प.प. (२०५५)
- । देवकोटा, इन्द्रबहादुर (२०६७), 'नेपाली साहित्य वाटिका' काठमाडौं: सत्याल पब्लिकेसन प्रा.लि.